KLIÓ 2025/1

TÖRTÉNELMI SZEMLÉZŐ FOLYÓIRAT

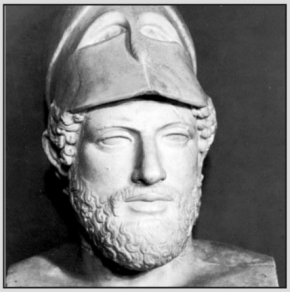

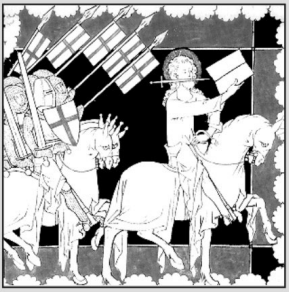

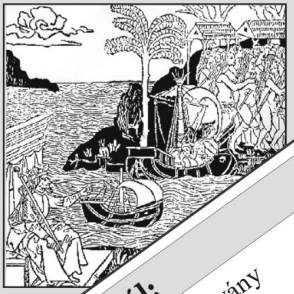

A tartalomból:

Gentile, Croce, Két kiáltvány

Diktatúra és rendkívüli állapot

Közép-európai bevándorlók Kanadában

9 771216 296006 25001

A történettudomány külföldi eredményei magyarul

Szerkesztőbizottság:
Bárány Attila akadémiai doktor, egyetemi tanár, DE, elnök,
Győrkös Attila habil akadémiai docens, DE, *főszerkesztő*;
dr. Fodor Mihályné ny. főiskolai adjunktus, NYF, DE; Kozári Monika PhD
MTA Doktori Tanács; Madarász Imre CSc habil. egyetemi docens, DE,
Reszler Gábor PhD főiskolai tanár, NYE
és Takács Levente habil egyetemi docens, DE, *szerkesztők*.
Műszaki szerkesztő: Erdélyi Tamás.
A borító Borsi Csaba munkája.
Nyomtatták a Kapitális Nyomdában, Debrecenben.
A szerkesztőség címe: dr. Fodor Mihályné,
Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet
4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Telefon: 52-512 900/23 096
Kiadja a KLIÓ Alapítvány.
Kuratórium: Solymosi László akadémikus, professor emeritus, DE, *elnök*;
Barta Róbert habil. egyetemi docens, intézetvezető. DE
és Pete László tanszékvezető egyetemi tanár, DE.

Megjelent

a Magyar Tudományos Akadémia
és a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar
Történelmi Intézete támogatásával.

A washingtoni Library of Congress felvette gyűjtőkörébe a folyóiratot.
A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja:
http://real-j.mtak.hu/2048/
A KLIÓ az interneten is olvasható: http://www.c3.hu/~klio
(1992/1-től a 2021/3. számig)
e-mail címek: fodormne88@gmail.com
erdelyi37tamas@gmail.com

A folyóirat megjelenik minden negyedév középső hónapjában.
Előfizethető a KLIÓ Alapítványnál (4033 Debrecen, Herpay Gábor u. 50.
Adószám: 18792234-1-09). Előfizetési díj egy évre 800 Ft + postaköltség.

ISSN 1216–2965 (nyomtatott)
ISSN 1588-0958 (online)

E számunk szerzői

Berecz Gábor másodéves PhD hallgató, ókorkutató, DE Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola
Bognár Zoltán történész, doktorandusz, PTE Interdiszciplináris Doktori Iskola
Fodor András egyetemi hallgató, DE történelem szak
Fodor Mihályné ny. főisk. adjunktus, NYF; a KLIÓ szerkesztője, DE
Katona Endre Thesszaloniki Egyetem
Madarász Imre CSc. habil. egyetemi docens, DE
Nagy Imre III. éves doktorandusz, DE Néprajzi Doktori Iskola
Novák Ádám tudományos munkatárs, DE Történelmi Intézet, HUN-REN kutatócsoport
Tayler, Paul PhD-hallgató, DE Történelmi Intézet

(*Rövidítések*: DE: Debreceni Egyetem; NYF: Nyíregyházi Főiskola, PTE Pécsi Tudományegyetem)

Felhívás

Kérjük szerzőinket, hogy négyévesnél régebbi anyagot ne válasszanak ki ismertetésre! Elvárjuk, hogy a recenziók szerzői mindenkor a szakma erkölcsi normáinak megfelelően dolgozzanak, és írásuk benyújtásával egyúttal vállaljanak felelősséget a hatályos szerzői jogszabályok megtartásáért! Másodközlésre, kérjük, ne küldjenek a KLIÓ-ba ismertetéseket! Várjuk korábbi és újabb szerzők ismertető írásait!

A KLIÓ Alapítvány kuratóriuma és a szerkesztőség

KLIÓ 2025/1.

TARTALOM

Ókor

Donald Lateiner: Nyomozás Hérodotosszal és Thukydidésszel (*Berecz Gábor*) 3

Középkor–korai újkor

Flocel Sabaté: A halálbüntetés a késő-középkori Katalóniában: bizonyítékok és jelentéseik (*Paul Tayler*) 8

Marcin Hlebionek (szerk.): A Jagellók pecsétjei (*Novák Ádám*) 16

Angelo Torre: Lokalitások a korai újkorban és a modern korban (*Bognár Zoltán*) 30

Gábor Gelléri – Rachel Willie (szerk.): Korai újkori utazási irodalom (*Nagy Imre*) 39

Modern kor

Giovanni Gentile – Benedetto Croce: Két kiáltvány (*Madarász Imre*) 49

Mary Goupy – Yann Rivière: Diktatúra és rendkívüli állapot (*Katona Endre*) 54

Balázs Venkovits et al.: Bátor földművesek, nem kívánatos idegenek, menekültek: a kelet-közép-európai bevándorlás Kanadába (*Fodor András*) 82

Saskia Coenen Snyder: A zsidók és a gyémántbányászat (*Fodor Mihályné*) 97

ÓKOR

Nyomozás Hérodotosszal és Thukydidésszel[1]

A tanulmány szerzője, *Donald Lateiner* a Stanford Egyetemen doktorált. Ezt követően hét évig tanított a Pennsylvaniai Egyetemen, majd az Ohio Wesleyan Egyetem munkatársaként dolgozott. Ideiglenesen a Syracuse Egyetem és a Carleton College oktatója is volt. Főként a nonverbális viselkedést vizsgálja a görög-római irodalom alapján, továbbá kiemelten foglalkoztatja a görög történetírás. Kutatási területén túl tanított régészetet, összehasonlító folklórt vagy éppen görög-római szerelmi és szexuális kultúrát. Fontosabb könyveiként a *The Historical Method of Herodotus* (Hérodotos történeti módszere, 1988) és a *Sardonic Smile: Nonverbal Behavior on Homeric Epic* (Kaján vigyor: Nonverbális viselkedés a homéroszi epikában, 1995) című köteteket jelöli meg egyetemi oktatói honlapján. A szerző eme meglehetősen nagy lélegzetvételű, 47 oldalas tanulmányában a téves értesülésekkel, álhírekkel, kitervelt dezinformációval foglalkozik, mégpedig Hérodotos és Thukydidés tudósításai alapján. E két szerzőre eső választását a terjedelmi korlátok mellett azzal indokolja, hogy a vizsgált történetírók megközelítőleg kortárs auctorok, ennek okán Thukydidés gyakran utal Hérodotosra – jóllehet névtelenül.

[1] „A Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-23-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból Finanszírozott szakmai támogatásával készült.”

Lateiner három alapvetést fogalmaz meg: 1) Hérodotos és Thukydidés történetíróként azt vallották, korabeli tanúvallomásokat kell ütköztetniük későbbi beszámolókkal; 2) a diplomáciai és hadi eseményeket (fenyegetés és válaszreakció) azok jogossága szerint ítélték meg; és 3) precízen elkülönítik a téves értesüléseket a szándékos megtévesztéstől.

Hérodotos és Thukydidés igyekezett minél pontosabb információkkal kiegészíteni az egyes szöveghelyeit, alátámasztva ezzel azok hitelességét. Lateiner szerint gyakran folyamodtak megbízhatatlan forrásaik korholásához a vizsgált szerzők – bizonyítva ezzel, mennyire fontos számukra a hitelesség. Hovatovább több helyütt is megkülönböztették, hogy a hiteltelen információ egyszerűen téves-e, szándékosan megtévesztő (dezinformáció) avagy propaganda.

Hérodotos gyakran közöl rossz híreket – állítja Lateiner. Ezek szerinte lehetnek 1) váratlan, de igaz; 2) szándékolatlanul félrevezető; 3) szándékosan megtévesztő értesülések; illetve 4) igaz vagy hamis propaganda. A szerző ezt követően példákkal szemlélteti az álhírek terjesztésének metódusát, így citálja többet között Aristagoras történetét a perzsákkal vagy Kroisos delphoi jóslatát. Mindkét esetben népek, városállamok vagy birodalmak voltak kénytelenek viselni a félrevezető információk következményeit.

Ugyancsak felidézi Xerxes elégtelen tájékozódását, amely Salamisnál súlyos vereséget eredményezett, ezzel szemben pedig szól arról is, hogy a nagyhatalmak vezetőinek is értékes fegyvere volt az álhírek terjesztése.

A dezinformáció pozitív hozadékaira világít rá Lateiner, amikor a Hérodotos és Thukydides által is elbeszélt harminc zsarnok elkergetését a delphoi jósdarendszer kijátszásához, a téves információk elterjesztéséhez köti.

Az amerikai szerző a két auctor között abban látja a fő különbséget, hogy Hérodotos sokkal rétegzettebb szókinccsel

tárja az olvasó elé az ókori a híradásokat, követjelentéseket, megkülönböztetve véletlen tévedéseket, szándékos propagandát vagy félretájékoztatást, míg Thukydidés eme árnyalatnyi eltéréseket ritkábban érzékelteti.

Lateiner kiemeli Thukydidés kapcsán, hogy az általa elbeszélt kétértelmű jóslatok interpretációját a jósok, próféták vagy látnokok a végkimenetel alapján módosították. Éppen ezért az a meglátása, hogy a görög szerző tartózkodott a kétes hitelű információktól. Hérodotosszal szemben nem bizonygatta értesülései megbízhatóságát, hiszen eleve csak hitelt érdemlő ismeretekre támaszkodott. Ugyanakkor Thukydidés is elismeri: lehet egy pletyka bármennyire alaptalan, ha a nép nyugalmát megzavarja, foglalkozni kell vele.

A *jól* tájékozottság fontossága mutatkozik meg, amikor Thukydidés Harmodios és Aristogeitón zsarnokölésének történetét beszéli el. A görög szerző azzal érvel, hogy szóbeli beszámolók és feliratos bizonyítékok alapján pontosabb értesülésekkel rendelkezik, mint mások.

Lateiner szerint – noha az előbb láthattuk, hogy azonosíthatunk néhány fontosabb különbséget – mind Hérodotos, mind Thukydidés kísérletet tett arra, hogy értesüléseinek megbízhatóságát megvizsgálja, s a hiteltelen információkat kiszűrje. Vagy legalábbis meg kellett próbálniuk hitelesnek tűnni. Ehhez pedig úgy kellett megalkotni történeti elbeszéléseik politikai, földrajzi, társadalmi környezetét, hogy a szemtanúi beszámolók valódinak látszanak. Thukydidés ugyanakkor kifejezetten kételkedett abban, hogy hitelesen megőrizhető a múlt története. Lateiner szerint a Hérodotos és Thukydidés által elbeszélt történetek jellege (politikai, hadi konfliktusok) eleve nem mentes a téves értesülésektől (legyenek azok véletlen vagy szándékos félretájékozódások, vagy félretájékotatások), és ennek az ókori szerzők is tudatában voltak.

Donald Lateiner tanulmánya számos színes példán keresztül igyekszik szemléltetni, hogy az információ megbízhatósága milyen problémákat vetett fel már az ókorban is. Egyrészt, hogy ez hogyan ragadható meg az európai történetírás kezdeteit jelentő Hérodotos és Thukydidés által elbeszélt történetekben, milyen sorsfordító erővel bírtak a téves híradások, másrészt, hogy hogyan néztek szembe ők maguk a kétes hitelű források felhasználásának nehézségeivel. A témaválasztás, amelyen keresztül visszanyúlt a sokat olvasott szerzőkhöz, egyedi, ráadásul az információs hadviselés korában időszerű szempont is.

Ám az amerikai szerző több ponton is megkísérel valamiféle tipológiát felállítani a téves értesülésekre vonatkozóan. Ez pedig nem problémamentes. Egyfelől a tanulmányban fogalmi következetlenség üti fel a fejét – amely az olvasó dolgát értelemszerűen megnehezíti –, másfelől pontos fordításuk is nehézkes (legalábbis e recenzió szerzője az ismertető végleges formájában sem érzi megnyugtatónak egy másik tudományág magyar nyelvre átültetett szakkifejezéseit).

Amennyiben Lateiner valóban kategóriákat kívánt alkotni, úgy a temérdek, példaként citált anekdota Hérodotos vagy Thukydidés műveiből nem segíti az egyes típusok megértését, hiszen minden történet más és más, bizonyos hasonlóságok ellenére is egyediek, így inkább csak összekuszálja az olvasás során születő asszociációkat. Rendkívül fontos továbbá a tipológiaalkotás során a szubjektivitás szerepe is, hiszen Hérodotos maga nem nevezi meg, milyen fajta „rossz hírként" (ti. „bad news" a tanulmány eredeti címében) tekint például Kroisos jóslatára (hogy is tenné, hiszen Lateiner tipológiájához képest anakronizmus lenne), így ezt a tanulmány szerzőjének kell megtennie. Minek minősül a jóslat kétértelmű megfogalmazása? Szándékos megtévesztésnek? Véletlen félreértésnek? Ezt utólag talán lehetetlen eldönteni.

Ha az olvasó ama szándékkal veszi kezébe Donald Lateiner terjedelmes tanulmányát, hogy a modern kori álhírek, tévhitek, dezinformációk közepette ókori analógiákkal ismerkedjen meg, belátva, hogy a hiteles információ ereje talán mindig is egyformán jelentős volt, bizonyára jól fog szórakozni, hiszen a cikk rendkívül gazdag példatáron keresztül nyitja ki számunkra Hérodotos és Thukydidés műveit. Továbbá egy kifejezetten izgalmas, újszerű, friss és elgondolkodtató nézőpontból közelít feléjük Lateiner. Ha azonban alapos módszertani tanulmányra számít, következetes fogalmi keretrendszerrel, szilárd elméleti alapokkal, amelyet talán más szerzők műveit olvasva is alkalmazhat kutatóként, úgy meglehet, némiképp csalódottan fogja letenni a könyvet vagy bezárni a szövegolvasó alkalmazást.

Donald Lateiner: "Bad News" in Herodotos and Thoukydides: misinformation, disinformation, and propaganda. („Rossz hírek" Hérodotosnál és Thuküdidésznél: téves értesülések, dezinformáció és propaganda). *Journal of Ancient History* 2021, 9 (1), 53–99. o.

Berecz Gábor

A halálbüntetés a késői-középkori Katalóniában: bizonyítékok és jelentései

Flocel Sabaté nemzetközileg elismert történész,[1] akinek kutatásai középpontjában szülőföldje, Katalónia, áll. Könyve a baltimore-i John Hopkins Egyetemen megtartott szemináriumsorozat eredményeként született. Az amerikai egyetem közege inspiráló hátteret biztosított egy reflexív és mélyreható elemzéshez, amely a középkori Katalónia halálbüntetési gyakorlatát vizsgálja.

A történész multidiszciplináris megközelítést alkalmaz: ötvözi a forráskritikát (jogi kódexek, bírósági feljegyzések, királyi dekrétumok, és városi rendeletek vizsgálatát) az összehasonlító történeti jogtudománnyal, amely a katalán-aragóniai jogrendet egy szélesebb regionális és európai kontextusban

1 Flocel Sabaté a középkori történelem elismert szakértője, különösen Katalónia és az Aragóniai Korona kutatásában. Jelenleg a Lleida Egyetem professzora (2002 óta), és Doctor Honoris Causa címet kapott a Mendoza-i Nemzeti Egyetemtől (2014). Tudományos és akadémiai pályafutása során több rangos egyetemen dolgozott vendégprofesszorként, köztük Cambridge, Yale, ENS-Lyon, Poitiers, Lisszabon és Tokió intézményeiben. Számos kutatási bizottság tagja, és vezető szerepet töltött be az európai középkorkutatásban: az Európai Középkori Társaság vezetőségi tagja, valamint a Spanyol Középkortörténeti Társaság alelnöke volt. Kutatásaiban a középkori társadalom kohézióját és identitásformálódását vizsgálja, különös tekintettel a határok, hatalmi struktúrák és igazságszolgáltatás működésére. Több jelentős publikációja foglalkozik a középkori Katalónia jogi és társadalmi rendszerével, beleértve *The Death Penalty in Late-Medieval Catalonia* című könyvét. Elismerései közé tartozik a Generalitat de Catalunya Tudományos Kutatási Díja (2000), valamint az ICREA Academia Díj (2015, 2020). Ő a Imago Temporis. Medium Aevum folyóirat vezetője, amely a középkorkutatás kiemelkedő tudományos lapja.

elemzi. A halálbüntetést nem elszigetelten tanulmányozza, hanem bemutatja, hogyan vált az elitek hatalmi legitimációs eszközévé. A mű interdiszciplináris megközelítése révén számtalan releváns esettanulmányra támaszkodik.

Katalónia kulturális transzferzónaként működött a nyugati és muszlim világ között, de történelméről mégis keveset tudunk. Jogrendszere, a római hatást tükröző vizigót jogkódex, hosszú ideig hatályban maradt, és súlyos esetekben, például a halálbüntetés kiszabásánál jogalapként szolgált. A jogszolgáltatás célja a politikai kohézió biztosítása és a rend megszilárdítása volt. A X. és XI. században a halálbüntetés rendkívül ritka volt. A francia királyi központi hatalomtól távol, a grófok, vikomtok a X. században autonóm módon, decentralizáltan irányították saját területeiket: az anyagi javak fölötti kontroll viszont folyamatos feszültségeket eredményezett. A XI. század közepére, az egyház növekvő szerepének köszönhetően, a vezeklés, elűzés és vagyonelkobzás egyre gyakoribb büntetési formákká váltak, lehetőséget biztosítva az egyházi vagyon gyarapítására.

Katalónia létrejötte úgy történt, hogy néhány Pireneusokon túli *pagus* (azaz regionális egység) különvált a Karoling Birodalomtól, amelyeket a barcelonai grófok szereztek meg. A XI. század közepétől hatalmuk növekedését a területgyarapítás, az Okcitánia (a mai Dél-Franciaország) fölötti befolyásolás és a tengeri hozzáférés segítették elő. A fejlődő mezőgazdaság és az egyre élénkebb kereskedelem fokozódó urbanizációt eredményezett, különösen a három püspöki székhelyen: Girona, Vic, illetve az egyre fontosabb Barcelona városaiban. A XII. századtól a halálbüntetés bekerült a büntetési kódexbe: a *princeps*-nek, a fejedelemnek joga volt elvenni egy ember életét, így a halálbüntetés a főhatalom gyakorlásának az egyik legegyértelműbb ismertetőjele lett, amely egyben a megfélemlítés és a terror eszköze is volt.

A középkori jogrendszerben a *merum imperium* és *mixtum imperium* különböztetése kulcsfontosságú volt. A *merum imperium* a főbenjáró bűncselekmények feletti ítélkezési jogot jelentette, beleértve a halálbüntetést is. Katalóniában eredetileg a barcelonai grófok, majd később az aragóniai királyok birtokolták a *merum imperiumot*, mint a szuverenitás érvényesítésének eszközét, de idővel feudális urak és egyházi vezetők is megszerezték ezt a jogot. Az akasztófa szimbolikus jelentéssel bírt, mivel a helyi főhatalom gyakorlásának a jele, míg a kaloda az alacsonyabb szintű jogszolgáltatás szimbóluma maradt. A bitófa elhelyezése vagy lerombolása sokszor a hatalmi viszonyok változását tükrözte.

A halálbüntetés alkalmazása a politikai stabilitás eszközeként szolgált: a királyok és helyi hatóságok kivégzéseket hajtottak végre a lázadások elfojtására és uralmuk megszilárdítására, amely azért is fontos volt, mert a barcelonai grófok, illetve az aragóniai királyok hatalma gyenge lábakon állt, és e szorult helyzetet a XIII. és XIV. századi területszerzés, illetve politikai kihívások csak fokozták. A XIV. századi királyok, IV. Jóságos Alfonz (r. 1327–1336), IV. Szertartásos Péter (r. 1336–1387) és I. Vadász János, központosító politikájuk alátámasztására akár saját udvartartásuk ellen is alkalmazták a halálbüntetést. Ugyanakkor az uralkodók nem kerülhették meg a szétszabdalt joghatósági rendszert, és így számos teljhatalmú nemesnek, bárónak, prelátusnak, sőt néhány esetben városi polgárnak is meg kellett felelniük. A késő-középkori Katalóniában a jogszolgáltatás csak hézagosan működött, mivel a különböző hatóságok ritkán működtek együtt. Ahol a királyi hatalom nem volt jelen, elvárás volt, hogy a helyi urak gyakorolják a halálbüntetést a saját hatalom fenntartása érdekében, és mivel számtalan ilyen hatóság létezett, Katalónia egy bitófákból álló baljós erdővé vált.

A joghatóság gyakorlása a hatalmi harcok része lett. A halálbüntetés végrehajtása eltérő volt a királyi bíróságok, a városi hatóságok és a helyi földesurak joghatósága alatt. A városokban a lopás és egyéb bűncselekmények esetén csonkítás vagy akár a halálbüntetés is kiszabható volt, például Lleidában. A muszlimok és zsidók esetében a halálbüntetés ritkán fordult elő, mivel megengedett volt előzetes meggyilkolásuk súlyos bűncselekmények esetén. A hatóságok a halálbüntetést az isteni rend fenntartásának eszközeként kezelték. A társadalmi kohézió megőrzése érdekében a háborús fogvatartottak, hajlék nélküli illegális bevándorlók és bűnözők a halálbüntetés céltáblájává váltak. A szexuális vétségeket is szigorúan büntették, ha azok egy család becsületét veszélyeztették. A kivégzés módja a bűncselekmény súlyosságától és az elkövető társadalmi helyzetétől függött, míg az áldozatok nagy része alacsony státuszú idegen volt.

Az arisztotelészi realizmus áthatotta a középkori társadalmakat, nagyobb kohéziót és biztonságot nyújtva, olyan áron, hogy egy olyan félelmetes istenképpel töltötték meg az emberek szívét, amely – ellenmondást nem tűrően – előírta a világ társadalmi és természetes rendjét. Az istenharag a középkori emberek számára valós jelenségnek tűnt, olyannak, amely képes lesújtani az egész társadalomra. A XII. századi Gratianus *Decretuma* (a római jog korabeli összefoglalása) teológiailag és filozófiailag támasztotta alá a halálbüntetés szükségességét, és tanaival a száz évvel később dolgozó Aquinói Tamás is foglalkozott. Arra a következtetésre jutott, hogy a közjó az egyéni jó fölött jár, és hogy a társadalom felforgató tagjait ki kell írtani, és fel kell áldozni a társadalom érdekében.

A halálbüntetést nem tartották önkényesnek, mivel a jogalkotás alapjai a kereszténység szabályai voltak. A római jog pedig olyan stabil keretet biztosított, amelyen belül pereket lehetett garantált kereteken belül lebonyolítani, bírókkal az

élen, akik a *Studium Generale* (a jogi képzés alatt) elsajátították a jogtudomány alapjait. Olyan bűncselekmények vezettek a halálbüntetéshez, mint a gyilkosság, a pénzhamisítás, a színlelt csőd, a szexuális bűncselekmények (a nemi erőszak, a hímnemű homoszexualitás, és nemi kapcsolatok különböző vallásúak között), a rablás, illetve az eretnekség. A XIV. század második felében további bűncselekmények érdemelték ki a halálbüntetést, és még több jött hozzá a XV. században, amikor a varázslást és a boszorkányságot is szigorúbban büntették.

A kivégzés módja pedig az elítélt bűncselekményétől és társadalmi státuszától függött: a magas státuszú egyéneket általában lefejezték, míg az alacsonyabb társadalmi helyzetűeket felakasztották, és ez a rendszer az akkori általános európai gyakorlatnak felelt meg. A magas státusú városi polgárok bizonyos előjogokat élvezték, úgy mint a bárók – számukra a halálbüntetés módja gyakran megfojtás, vagy a vízbe fullasztás volt, amely ritka esetben a klerikusokra is kiterjedt. Bármilyen büntetést is szabtak ki, a kivégzésnek nyilvánosan kellett lezajlania: ez nemcsak az elítélt büntetésének szánták, hanem tanulságként is szolgált a jelenlévők számára, hogy elrettentse őket a hasonló bűncselekményektől. Az elítélt kivégzőhelyre vezetése szintén megalázó volt, amely során csonkítást is alkalmazhattak. A könyv részletesen tárgyalta az akasztáshoz szükséges eszközöket, beleértve a bitófa, létra és kötél. A kivégzés helye lehetőleg központi téren volt, hogy a legnagyobb tömeget vonzza a 'ceremónia,' ezáltal fokozva a büntetés elrettentő hatását. A kivégzési 'ceremónia' fontos utóélete volt a holttest közszemlére tétele. Ez vagy a város szélén jól látható helyén történt, vagy egy olyan helyen, amely összefüggött a bűncselekmény helyével, vagy jellegével, és példaként szolgált a lakosság számára. A holttest a lassú enyészetté vált, vagy súlyos esetekben akár felnégyelésére is sor kerülhetett.

A máglyahalál számított a legszörnyűbb büntetésnek, amely az isteni rend megdöntésével függött össze, mint például a homoszexualitás vagy az eretnekség. A boszorkányságot is hasonlóképpen büntették, ha kiderült, hogy az érintett az ördöggel szövetkezett az Isten ellen. Maga a kivégzés helye a városfalakhoz közel történt, elég közel, hogy jól látható legyen anélkül, hogy tűzveszélyt jelentett volna.

A zsidók, akik a megítélés és a fizikai erőszak hatására áttértek a kereszténységre, továbbra is gyanú tárgyai maradtak, és könnyen válhattak – mint kriptozsidók – az inkvizíció áldozataivá, amely könnyen máglyahalált jelenthetett számukra. Amikor az inkvizíció a XIII. században létrejött, olyan egyházi bíróság működött, amelynek feladata az eretnekek kiűzése volt. Később az inkvizíció a szegénységet hirdető begardizmus ellen fordult, illetve utána a boszorkányság ellen. A szekuláris hatóságok passzívan hajtották végre az egyházi bíróságok ítéleteit, a máglyahalált, így muszlim „boszorkányok" és vélelmezett kriptozsidók kerültek a máglyára. Az új, 1486-ban megalapított ibériai inkvizíció, amely Katalóniában is kifejtette a hatását, támaszkodott Aragónia és Kasztília koronáira, lehetővé téve a hatóságok számára a hatékony fellépést a kriptozsidók ellen, akik visszatértek eredeti hitükhöz.

A XV. századi Katalóniában különösen feszült volt a helyzet, amikor a konzervatív *Biga* és a szabadelvű *Busca* elnevezésű felkelések arról szóltak, hogy a hatalom a rendeké vagy a királyé. Ebben a kiélezett helyzetben a halálbüntetés elveszítette garanciális elemeit, és egyre inkább a politika befolyása alá került, így egyre inkább nőtt a szerepe, mint a lakosság terrorizálásának az eszköze. Ebben a háborúhoz közeli állapotban, az elítélték szociális háttere egyre inkább eltolódott a felső réteg felé, és a politikai ellenfelek ellen használták fel, akár olyan, a kor értékítélete szerint visszataszító bűncselek-

ményekkel vádolva őket, mint férfiak közötti homoszexualitás. A sima bűncselekmények esetén, a halálbüntetés továbbra is az alacsony társadalmi státuszúak a büntetése maradt.

A halálbüntetés mindenütt jelen volt a középkori emberek életében, így bekerült irodalmi művekbe, a trubadúrok énekeibe, és még a barátok közötti beszélgetésekbe is, de mint a befolyásos moralista, Francesc Eiximenis mondta, nem tartozik a jó modorhoz, hogy az ember az asztalnál beszél e témáról.

A halálbüntetés szigorú üzenete és szörnyű látványa örökségként tovább élt a középkor után. A tájat még akasztófák szegélyezték a joghatóságoknak köszönhetően, és a lakosság továbbra is aktívan részt vett a kivégzéseken, amelyek elég vonzóak voltak ahhoz, hogy egy sajátos „akasztófa-irodalom" kialakuljon. Hasonlóképpen az inkvizíció erősítette a saját szerepét a XVI. században. Amikor Francisco Peña befejezte a katalán inkvizítor, Nicolau Eimeric által a XIV. században megírt kézikönyvet, kifejezetten kijelentette, hogy a halálbüntetés célja nem az elítélt lelkének megmentése, hanem a társadalom megfélemlítése. Végül, a politikai hatalom abban bízott, hogy tekintélyének gyakorlása legitimációt nyer a kivégzéseken részt vevő tömegek támogatásával.

A könyv következtetése szerint a halálbüntetés nem csupán jogi eszköz volt a késő középkori Katalóniában, hanem a kormányzás, a társadalmi kontroll és a politikai kifejezés fontos eszköze is. A szerző szerint ezek a középkori gyakorlatok alapozták meg a későbbi spanyol és európai igazságszolgáltatási rendszereket. A tanulmány arra is ösztönöz, hogy átgondoljuk az állami erőszak hosszú távú hatásait és annak szerepét a politikai hatalom kialakulásában. A könyv részletes kutatásai és éleslátó elemzései elengedhetetlen olvasmánnyá teszik a jogtörténet, a középkori tanulmányok és a katalán történelem iránt érdeklődők számára. Az állami igazságszolgáltatás és társadal-

mi normák formálódásának bemutatásával a könyv hozzájárul a középkori Európa jobb megértéséhez.

Sabaté, Flocel. *The Death Penalty in Late-Medieval Catalonia. Evidence and Significations* (A halálbüntetés a késői-középkori Katalóniában: bizonyítékok és jelentései), London; New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2020.

Tayler, Nicholas Paul
ORCID: 0000-0001-7340-8945
Terjedelem: 400 o.

A Jagellók pecsétjei

Míg a numizmatikában időről időre jelennek meg új rendezési elven alapuló, bővített tartalommal rendelkező katalógusok, addig egy másik segédtudomány, a szfragisztika tárgykörében mindig ünnep egy átfogó, rendező katalógus kiadása.

2024-ben *Marcin Hlebionek* szerkesztésében Toruń-ban összeállt a „Jagelló-dinasztia pecsétjei" c. katalógus lengyel nyelven. Tekintve, hogy érdeklődésre tarthat számot a magyar közönség körében is kiadvány, ezért ismertetjük a kötetet, egyúttal röviden áttekintést adunk a közelmúlt Jagelló-kori hazai és külföldi kutatások eredményeiről. A témának azért is aktualitása lehet, hiszen 2024 ősze különösen sűrű volt a Jagelló-korszakot kutatók életében, igazi konferenciadömping zajlott. A HUN-REN BTK Művészettörténeti Intézete november 26–27-én bonyolította le *A Jagelló-kor kutatásának új megközelítései* című konferenciáját. December 2–4-én *A Jagelló-kor kutatásának új eredményei* címmel rendezett monstre konferenciát az MNMKK Magyar Nemzeti Múzeum. December 8–9-én a Várkert Bazárban tartották meg számos intézmény összefogásával az *Antemurale Christianitatis – Közép-Európa és a Nyugat-Balkán, a Kereszténység Védőbástyái* című konferenciát.[1]

És valóban, az utóbbi évtizedekben érezhetően fellendült a Jagelló-dinasztia iránti történettudományi érdeklődés mind ha-

[1] Utóbbi beszámolóját Visegrádi Renáta jóvoltából az Újkor.hu-n olvashatják: https://ujkor.hu/content/antemurale-christianitatis-nemzetkozi-konferencia-az-oszman-ellenes-kuzdelmekrol (Letöltés ideje 2025. 01. 15.)

tárainkon belül, mind azon túl. Hazánkban a 2010-es években a kutatók problémacentrikusan közelítettek meg egy-egy kérdéskört, és szenteltek számára tanulmánykötetet, konferenciát, vagy alapkutatási projektet. Anélkül, hogy a teljességre törekedhetnénk a továbbiakban összegyűjtünk néhány említésre méltó eredményt. Fontos forráskiadványok láttak napvilágot, mint a Bátori István első helytartóságához kapcsolódó források (2010),[2] az ecsedi Bátori család oklevéltára,[3] Szapolyai család oklevéltára (2012)[4], a Magyar Királyság kincstartójának számadáskönyve a XV. század végéről (2019).[5] 2014. november 6–7. között a nyíregyházi Jósa András Múzeumban szervezték meg a *Keresztesekből lázadók. Tanulmányok 1514 Magyarországáról* c. konferenciát. Ennek kötete egy évvel később jelent meg, és ahogy a kötet előszavát a recenzens Szaszkó Elek is idézte: „*historigráfiai értékű kötetet tart a kezében az olvasó*”.[6] A tanulmányok által a Dózsa-féle lázadás hazai, és nemzetközi viszonyai is megismerhetőek.[7] 2021. október 8-án Bakóc Ta-

[2] C. Tóth Norbert: *Politikatörténeti források Bátori István első helytartóságához (1522–1523)*. (Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 50.) Budapest, 2010.

[3] *Documenta ad historiam familiae* Bátori de *Ecsed spectania I. Diplomata 1393–1540*. Szerk. C. Tóth Norbert. (A nyíregyházi Jósa András Múzeum kiadványai 67.) Nyíregyháza, 2011.

[4] Neumann Tibor: *A Szapolyai család oklevéltára. I. Levelek és oklevelek (1458–1526)*. (Magyar Történelmi Emlékek). Budapest, 2012.

[5] Neumann, Tibor: *Registrum proventuum regni Hungariae. A Magyar Királyság kincstartójának számadáskönyve (1494–1495)*. Budapest, 2019.

[6] *Keresztesekből lázadók*. Szerk. C. Tóth Norbert, Neumann Tibor. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) Budapest, 2015. Rezenzió Szaszkó Elek tollából: *Századok* 150. (2016) 522–525. Talán érdemes megemlíteni, hogy abban az évben Csíkszeredában is rendeztek június 5-én *Dózsa György: Megemlékező-Ünnepi-Tudományos Konferencia* címmel egy konferenciát, melynek két évvel később kötete is megjelent: *Dózsa. Dózsa György halálának 500. évfordulója alkalmából szervezett konferencia előadásai*. Szerk. Sarány István. Csíkszereda, 2016.

[7] Ennek a kutatásnak talán legfrissebb eredménye C. Tóth Norbert: *Dózsa György. Kultusz és történelem*. Pécs, 2024.

más halálának 500. évfordulójára emlékeztek a Szent Adalbert Központban, melynek tanulmánykötete 2024-ben jelent meg.[8]

Horváth Richárd vezetésével 2012 és 2017 között *Magyarország világi archontológiája 1458–1526* c. OTKA projekt[9] fordult egyértelműen a korszakhoz – az Engel Pál és Zsoldos Attila által kijelölt utat folytatva –, s tűzte ki célul a magyar medievisztika egyik nélkülözhetetlen segédkönyvének elkészítését.[10] *A XIV–XVI. századi magyar történelmi és irodalmi források Olaszország levéltáraiban és könyvtáraiban* c. OTKA kutatócsoport[11] Domokos György vezetésével 2010-ben kezdte meg munkáját, és ezzel jött létre a Vestigia Kutatócsoport. 2015-ben a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Központi Alapja vette át támogatásukat. Az elmúlt évekből három tanulmánykötet,[12] egy több mint 3100 tételes, többek között Milánóban, Modenában, Mantovában feltárt forrás digitalizálása, és adatbázisba helyezése fűződik a nevükhöz.[13] Érdemes talán kiemelnünk konferenciáik közül a 2021. május 7–8-án lezajlott *A Pótól a Dunáig (Dal Po al Danubio) – Az Este-udvar és Magyarország kapcsolatának évszázadai (I rapporti tra la Corte Estense e l'Ungheria attraverso i secoli)* című nemzetközi konferenciát. Az előa-

[8] *Bakóc Tamás emlékezete Tanulmányok halálának 500. évfordulójára*. Szerk. Neumann Tibor, C. Tóth Norbert. Piliscsaba, 2024.

[9] OTKA K 100749.

[10] Számos másik „melléktermék" és részkutatást eredményezett a projekt, de álljon itt a két fontos segédkönyv: *Magyarország világi archontológiája 1458–1526: I. Főpapok és bárók*. Összeáll. C. Tóth Norbert, Horváth Richárd, Neumann Tibor, Pálosfalvi Tamás. Budapest, 2016.; *Magyarország világi archontológiája 1458–1526: II. Megyék*. Összeáll. C. Tóth Norbert, Horváth Richárd, Neumann Tibor, Pálosfalvi Tamás, W. Kovács András. Budapest, 2017.

[11] OTKA K 81430. Vö. https://btk.ppke.hu/vestigia-kutatocsoport-vestigia-2 (Letöltés ideje 2025. 01. 15.)

[12] *Vestigia – Mohács előtti magyar források olasz könyvtárakban*. Szerk. Domokos György, Mátyus Norbert, Armando Nuzzo. Piliscsaba 2015; *Vestigia II. Magyar források Itáliából*. Szerk. Domokos György, Kuffart Hajnalka, Szovák Márton. Piliscsaba, 2018.; *Vestigia III. Italianista tanulmányok a magyar humanizmus és a tizenöt éves háború idejéről.* Szerk. Domokos György, W. Somogyi Judit, Szovák Márton, Budapest, 2020.

[13] http://vestigia.hu/ (Letöltés ideje 2025. 01. 15.)

dásokról felvételek is készültek, melyek a Vestigia Kutatócsoport YouTube-csatornáján feliratozva elérhetők.[14] Ambiciózus vállalkozást támogatott 2020-ban az NFKIH *A magyar királyi udvar személyi összetétele a Mátyás- és a Jagelló-korban (1458–1526). Életrajzi lexikon* c. OTKA projekt keretében Neumann Tibor vezetésével.[15] A projekt első eredménye egy programadó kötet, amit 2024-ben vehettünk kézbe,[16] s a készülő almanach újabb mérföldkő lesz a Jagelló-kor kutatásában.

Természetesen meg kell emlékeznünk az 1526-os mohácsi csata ötszázadik évfordulójához kapcsolódó kutatásokról. 2015. augusztus 29-én az OSZK-ban rendezték meg a *„Nekünk mégis Mohács kell...” – Szimpózium a mohácsi csata évfordulóján* c. eseményt, melynek kötete egy évvel később jelent meg.[17] Ezt követően, 2018-ban indult meg az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont és a Pécsi Tudományegyetem konzorciuma *Mohács 1526–2026: Rekonstrukció és emlékezet* c. projektje.[18] Ehhez kapcsolódóan a számos kutatási eredmény közül három tanulmánykötetet emelünk itt ki, mely a hadtörténeti, emlékezeti kérdéseket jár körül, valamint a Szapolyai család történetét összegzi.[19] A *Mohács 500 csatatérkutatás* projekt 2009-ben

[14] https://www.youtube.com/channel/UCiRPcg56EGdCj4My1Gzr6ug (Letöltés ideje 2025. 01. 15.)

[15] OTKA K 134690.

[16] *„Királyi házunk népe”. Királyi és királynéi udvartartás a középkor végén.* Szer. Neumann Tibor. Budapest, 2024.

[17] *„Nekünk mégis Mohács kell...” II. Lajos rejtélyes halála és különböző temetései*. Szerk. Farkas Gábor Farkas, Szebelédi Zsolt, Varga Bernadett. Budapest, 2016.

[18] https://www.mohacs.btk.mta.hu/ (Letöltés ideje 2025. 01. 15.)

[19] Új korszak határán: az európai államok hadügye és hadseregei a mohácsi csata korában. Szerk. B. Szabó János, Fodor Pál. Budapest, 2019.; *Több mint egy csata: Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*. Szerk. Fodor Pál, Varga Szabolcs. Budapest, 2019.; *Egy elfeledett magyar királyi dinasztia: a Szapolyaiak.* Szerk. Fodor Pál, Varga Szabolcs. Budapest 2020. Ez utóbbi örvendetes módon angol nyelven is megjelent: *A Forgotten Hungarian Royal Dynasty: The Szapolyais*. Szerk. Fodor Pál, Varga Szabolcs. Ford. Gabriella Herczegh. Budapest, 2020.

kezdődött el a pécsi Janus Pannonius Múzeum **és** a Hadtörténeti Intézet és Múzeum közös kutatásaként, melyhez 2016-tól a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Régészettudományi Intézete is csatlakozott. 2023-ban a Janus Pannonius Múzeum a projektre a 1159/2023.(IV.27.) számú kormányhatározattal jelentékeny támogatást tudott bevonni.[20]

Két kiváló példa említhető arra, hogy a Jagelló-kor egy-egy kérdése nem értelmezhető csupán nemzeti történeti problémaként, arról nemzetközi szintéren, idegen nyelven kell értekezni. Tringli István vezetésével 2012 és 2017 között folyt *Az 1515-ös bécsi fejedelmi találkozó forrásai és története* c. OTKA kutatási projekt.[21] Az alapkutatás a 1515-ös Habsburg–Jagelló kettős házassági szerződés és az ahhoz kapcsolódó bécsi fejedelmi találkozó – az úgynevezett első bécsi kongreszszus – politikatörténetét járta körül. A projekthez kapcsolódóan 2015 áprilisában Bécsben – osztrák, magyar, lengyel, cseh és szlovák kutatók részvételével – *Wiener Kongress 1515. Wendepunkt Mitteleuropas. Jagiellonen und Habsburger* címmel háromnapos tudományos tanácskozást tartottak, s elkészült egy virtuális kiállítás honlapja is.[22] A konferencia anyaga 2019-ben látott napvilágot.[23] A *MTA–DE „Magyarország a középkori Európában" Lendület Kutatócsoport* Bárány Attila vezetésével

[20] Főbb kötetek: Eke mentén, csata nyomában. A mohácsi csata kutatásának legújabb eredményei. Szerk. Haramza Márk, Kovaliczky Gergely, Bertók Gábor, Simon Béla, Galambos István, Türk Attila (Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 17.) Budapest, 2020.; *Mohács szimfónia. Tanulmányok a mohácsi csatával kapcsolatos kutatások eredményeiből*. Szerk. Varga Szabolcs, Türk Attila (Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 26.) Budapest, 2022.; *Elsüllyedt Mohács. Újabb tanulmányok a mohácsi csatával kapcsolatos kutatások eredményeiből*. Szerk. Varga Szabolcs. Budapest, 2023.; *Temetetlen Mohács. Az 1526. és az 1687. évi csata új kutatási eredményei*. Szerk. Varga Szabolcs. Budapest, 2024.

[21] OTKA K 105916.

[22] https://www.wienerkongress1515.at/ (Letöltés ideje 2025. 01. 15.)

[23] *Das Wiener Fürstentreffen von 1515. Beiträge zur Geschichte der Habsburgisch Jagiellonischen Doppelvermählung*. Hrsg. Bogusław Dybaś, István Tringli. Budapest, 2019.

igyekezett bekapcsolódni a nemzetközi kutatási vérkeringésbe. 2014 júliusában a Leeds-ben megrendezett éves International Medieval Congress-en *The Jagellonian ‚Empire' and European Diplomacy* címmel több külföldi műhellyel együttműködve tematikus panelt szervezett. Majd 2015. április 10–11-én a Debreceni Egyetemen *Jagiellonians in Europe: Dynastic Diplomacy and Foreign Relations / Die Jagiellonen in Europa: Dynastische und Diplomatische Beziehungen* címmel nemzetközi konferenciát bonyolított le, ahol a magyar kutatókon kívül lengyel, cseh, horvát, szlovák, angol és német kutatók is előadtak. A konferencia tanulmánykötete 2016-ban jelent meg.[24]

Külföldön úgy tekintenek a Jagellókra, mint a reneszánsz Európa vezető királyi dinasztiájára, akik 14 mai államot alkotó területen uralkodtak. A középkori Litvánia nagyhercegségéből származó Jagellók Lengyelország, Csehország és Magyarország királyai lettek, míg a Jagellók menyasszonyai Svédország, Ausztria és más országok udvarainak jelentős személyiségei voltak. 2010-ben a *Studia Jagellonica Lipsiensia* sorozat 6. számaként jelent meg a *Hofkultur der Jagiellonendynastie und verwandter Fürstenhäuser* c. kiadvány, melyben 28 tanulmányt szenteltek a dinasztiával kapcsolatos kutatásoknak. Ugyanabban az évben jelent meg Almut Bues (Deutsche Historische Institut Warschau) monográfiája német nyelven, ami a *Die Jagiellonen. Herrscher zwischen Ostsee und Adria* címet viselte.[25] Angol nyelven a Peter Lang gon-

[24] *The Jagiellonians in Europe: Dynastic diplomacy and foreign relations*. Ed. Attila Bárány. Debrecen, 2016.

[25] *Hofkultur der Jagiellonendynastie und verwandter Fürstenhäuser*. Hrsg. Urszula Borkowska, Markus Hörsch. Ostfildern, 2010. ISBN 978-379-958-406-7. (Ennek egyetlen magyar szerzője Király Péter: Hofmusik zur Zeit König Wladislaws und Ludwigs in Ungarn. Musikalische Verbindungen zwischen den ungarischen Herrscherhöfen und dem polnischen Königshof zur Zeit der letzten Jagiellonen, 281–292); Almut Bues: *Die Jagiellonen. Herrscher zwischen Ostsee und Adria*. (Kohlhammer-Urban-Taschenbücher, Bd. 646.) Stuttgart, 2010. ISBN 978-317-020-027-2. A két kötet recenziója Paul Srodeckitől: *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung* 61. (2012) 73–76.

dozásában jelent meg *Between worlds: the age of the Jagiellonians* címmel egy tanulmánykötetet 2013-ban **a** fraknkfurti Eastern and central European studies c. sorozatban.[26] 2013-ban indult a *Jagiellonians: Dynasty, Memory and Identity in Central Europe* c. European Research Council Starting Grant által finanszírozott kutatócsoport, mely a University of Oxfordon Natalia Nowakowska vezetésével.[27] Elsődleges céljuk az volt, hogy rámutassanak: a dinasztia nemzetközi volt, eddig mégis túlnyomórészt helyi összefüggésben, nemzeti szempontok szerint tanulmányozták. 2019-ben a Routledge kiadónál jelent meg *Remembering the Jagiellonians* (Szerk. Natalia Nowakowska) c. kiadványuk.[28] 2024-ben a Brepols kiadásában jelent meg egy új tanulmánykötet *The Jagiellon Dynasty, 1386–1596* címmel**.**[29]

Természetesen a lengyel nemzeti történelemkutatás sokrétűen foglalkozott a témával, például egy látványos virtuális kiállítás is készült *The Golden Age of the Jagiellonian Dynasty* angol nyelven a wrocławi Zakład Narodowy im. Ossolińskich gondozásában.[30] Amíg a Magyar Királyság történetével foglalkozók számára a Jagelló-kor sokáig csak egy – sokak számára sikertelen – epizód volt, addig a lengyel történ**észek** aranykorként gondolhatnak a Jagelló-dinasztia két évszázados uralmára, vagy legalábbis annak jelentősebb részére. Tekintve, hogy a lengyel királyi pecséthasználat jelentős része a Ja-

[26] *Between worlds: the age of the Jagiellonians*. Eds. Florin Nicolae Ardelean, Christopher Nicholson, Johannes Preiser-Kapeller. Frankfurt a. M., 2013. ISBN: 978-363-162-974-1.

[27] A kutatócsoport régóta nem frissülő, de elérhető honapja: https://www.jagiellonians.com/home (Letöltés ideje 2025. 01. 15.)

[28] *Remembering the Jagiellonians*. Ed. Natalia Nowakowska. London, 2019. ISBN: 978-113-856-240-0.

[29] *The Jagiellon Dynasty, 1386–1596*. Eds. Darius von Güttner-Sporzyński, Matthew Firth, Robert Tomczak, Magdalena Biniaś-Szkopek. Turnhout, 2024. ISBN: 978-250-359-897-0.

[30] https://zlotaepoka.ossolineum.pl/en/ (Letöltés ideje 2025. 01. 15.)

gellók időszakára tehető, ezért ez a kötet jelentős mértékben építhetett a lengyel királyok pecsétjeivel foglalkozó munkákra. Ezek közül hármat érdemes ide citálni, az első minden kétség nélkül Marian Gumowski, aki a lengyel segédtudományok egyik legkiválóbb szakértője volt. Numizmatikából szerezte ugyan tudományos fokozatát, de heraldikai és szfragisztikai alapmunkákat is készített. A lengyel királyok pecsétjeinek első katalógusát ő adta ki.[31] Jelen kötet egyfajta igazodási pontnak tekinti Zenon Piech munkáit, különösen a Jagellók heraldikai programját elemző munkáját.[32] A harmadik mérföldkőnek a legnagyobb levéltári anyaggal rendelkező lengyel intézmény az AGAD anyagára épülő, és kiadásában megjelent 2015-ös katalógust tekinthetjük.[33]

Maga a szerkesztő is évtizedek óta folytat kutatásokat a szfragisztika területén. Marcin Hlebionek az Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu (UMK) Történelmi intézetének munkatársa. Jelenlegi munkahelye egyúttal alma matere is, 1998-ban itt diplomázott, majd 2002-ben itt szerzett PhD fokozatot, 2014-ben habilitált, és 2019-től az egyetem professzora. Elsősorban történeti segédtudományokkal, numizmatikával, heraldikával és természetesen szfragisztikával foglalkozik. Olyan fontos projekteken dolgozott, mint a nemzetközi szfragisztikai szótár,[34] az 1435. december 31-én

[31] Marian Gumowski: *Pieczęcie królów polskich*. Kraków, 1910–1920. Heraldikai kézikönyve: Marian Gumowski: *Handbuch der polnischen Heraldik*. Graz, 1969. Numizmatikai bibliográfiája: Marian Gumowski: *Bibliografia numizmatyki polskiej*. Toruń, 1967.

[32] Zenon Piech: *Monety, pieczęcie i herby w systemie symboli władzy Jagiellonów*. Warszawa, 2003.

[33] *Sigilla regum et reginarum Poloniae. Pieczęcie królów i królowych Polski ze zbiorów Archiwum Głównego Akt Dawnych*. Warszawa, 2015.

[34] *Vocabularium internationale sigillographicum*. Red. Karel Müller, Ladislav Vrtel', Marcin Hlebionek, Veronika Keresztes. Bratislava, 2016.

megkötött bresti béke iratai,[35] vagy éppen a kötet előzménykutatásának is tekinthető lengyel királyok és királynék pecsétjeit bemutató kötet.[36] A kötet anyagának összeállításában egy nemzetközi szerzőgárda is részt vett. Lengyel részről Piotr Pokora (Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu) és Waldemar Chorążyczewski (UMK), cseh és szlovák részről Martina Bolom-Kotari (University of Hradec Králové) **és** Miroslav Glejtek, (Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre), a keleti anyag feldolgozásában pedig Vitaliy Perkun (Institute of History of Ukraine) vett részt.

A kötet kiadója a Polskie Towarzystwo Historyczne, a megjelentetésben pedig közreműködött a Towarzystwo Naukowe w Toruniu is, mindkét nagy múltú szervezet egy-egy saját ISBN számot jegyez a kötetre, s ez lett a Folia Jagellonica, Fontes sorozatának 46. darabja. A kötetet a fentebb már említett Zenon Piech lektorálta, valamint Sobiesław Szybkowski, az Uniwersytet Gdański oktatója, aki több forrásközlő munka szerzője és szerkesztője is volt.[37] A kiadvány nyelve teljes mértékben lengyel. Figyelembe véve az elmúlt évtizedben a Jagellók európai jelentőségéről kialakult szemléletet (számos mai ország elődjének uralkodói voltak, Közép-Európa meghatározó dinasztiája), kívánatos lett volna legalább a bevezető fejezet angol vagy német fordítása, de a (lengyel szempontból) külföldi trónra került személyek pecsétjei leírás**át is** hasznos lenne olvasni a nemzetközi tudományosság valamely nyelvén. Igaz gyorsan

[35] *Dokumenty pokoju brzeskiego między Polską i Litwą a zakonem krzyżackim z 31 grudnia 1435 roku*. Wyd. Adam Szweda, Marcin Hlebionek, Sobiesław Szybkowski, Janusz Trupinda, Rimvydas Petrauskas, Sergiej Polechow. Toruń, 2021.

[36] *Pieczęcie królów i królowych polskich do 1572 r*. Op. Janusz Bonczkowski, Dariusz Chyła, Marcin Hlebionek, Mateusz Superczyński. Red. Marcin Hlebionek. Toruń, 2020.

[37] Marcin Hlebionek mellett közreműködött az 1435-ös bresti béke pecsétjeinek közlésén, továbbá példaként említhető oklevélkiadása: *Katalog dokumentów i listów królów polskich z Archiwum Państwowego w Gdańsku (Jan Olbracht i Aleksander Jagiellończyk)*. Op. Sobiesław Szybkowski. Gdańsk, 2016.

hozzá kell tennünk, hogy a mesterséges intelligencia nyelvi moduljainak köszönhetően sosem volt még ilyen egyszerű legyőzni a nyelvek közötti akadályt.[38] Ugyanakkor ezek az algoritmusok sokszor követhetnek el terminológiai hibát, ami zárójelbe teheti a kiadók alázatos, precíz munkáját.

A vaskos, 490 oldal terjedelmű kötet első, bevezető részét a kötet szerkesztője, Hlebionek jegyzi. A munka alaposan hivatkozott, több mint 300 jegyzettel alátámasztott értekezés. Ennek első fejezetében egy rövid kutatástörténeti áttekintőt kapunk, illetve megismerhetjük a katalógus szerkezetét, koncepcióját. Ebből megtudjuk, hogy az 1379 **és** 1596 közötti évekből összesen 190 db pecsét leírását kapjuk meg. Köztük a lengyel királyok és litván nagyfejedelmek pecsétjei (köztük Jan Olbracht tipariumával 73. sz.) a cseh és magyar trónon ülő Jagellók, a lengyel, cseh és magyar királynék, valamint a lengyel hercegek, hercegnék pecsétjei (köztük például sziléziai hercegek és egyházi méltóságok, külföldi uralkodók feleségei) mellett megtalálható a dinasztia természetes leszármazottainak pecsétjei, mint például Jan z Książąt Litewskich vilniuszi püspöké.

A második fejezet a dinasztia lengyel-litván uralkodóinak pecsétjeivel foglalkozik. Kitér a pecséthasználati, kancelláriai, ikonográfiai, heraldikai kérdésekre, és külön alfejezetben foglalkozik a hamis pecsétekkel. A harmadik egységnek érdemes ehelyütt nagyobb figyelmet szentelnünk, ez a Jagellók cseh és magyar trónra került tagjainak pecsétjeit bemutató fejezet. Ennek a 3.1.2.-es alfejezete egy sommás magyar uralkodói pecséthasználati összegzéssel kezdődik, elsősorban Kumorovitz Lajos Bernát szfragisztikai alapműve, és Takács Imre az Árpád-házi királyok pecsétjeivel foglalkozó kataló-

[38] Igazán nagy segítséget a kötet digitális használata során biztosít ez a megoldás, a szerkesztő jóvoltából jelen sorok szerzője ezzel dolgozhatott. Ugyanakkor egyelőre nem vásárolható meg, és nem érhető a világhálón a PDF.

gusa alapján. I. Ulászló magyar király kapcsán megjegyzi, hogy két magyar királyi titkospecsét köthető a nevéhez. Az elsőt 1440-es koronázása után veszi használatba, a másodikat pedig 1444 nyarától használják Budán. Akceptálja jelen sorok írójának feltételezését,[39] miszerint a két pecsét ekkortól párhuzamosan volt használatban. Emellett viszont cáfolja Dőry Ferenc és Marian Gumowski feltételezését, hogy egy harmadik pecsét is létezhetett: a megerősítő záradék értelmében a királyi pecsét távollétében nem egy másik királyi pecsétet, hanem Hédervári Lőrinc nádor pecsétjét nyomták az oklevél szövege alá.[40] Kiemeli, hogy I. Ulászlónak azért nem készülhetett felségpecsétje, mivel nem a Szent Koronával koronázták, és nem is volt birtokában. A katalógus III/I. Ulászló királytól hét pecsétet közöl a 17–23-as számok alatt, magyar királyi pecsétjeit a 21, 22-es számon találjuk a katalógusban.

II. Ulászló király esetében a szerző rámutat, hogy az aranypecsét kivételével a Jagelló uralkodó ugyanolyan pecséteket használt, mint Mátyás király, ugyanazt a rendszert vitte tovább. A katalógusban a 42–54. számok alatt találjuk Ulászló cseh és magyar vonatkozású pecsétjeit. A kötet említést tesz róla, hogy a király második gyűrűspecsétjét (54.), unokahúga, Izabella királyné az 1550-es években újra használatba vette. Ez meglehetősen szokatlan eljárásnak tekinthető, ezért talán kár, hogy a katalógus képet nem közöl, a beazonosított bécsi (1554) és kórniki (1559) példányokról.

A szerző kiemeli, hogy II. Lajosnak nem készült felségpecsétje. A katalógus a 127–133-as számok között ismerteti a magyar és cseh titkos és bírói pecséteket. II. Lajos esetében a pecsét-

[39] Novák, Ádám: Additions to the itinerary and seals of King Władysław I of Hungary in the light of recent Hungarica research. In: The Jagiellonians in Europe: Dynastic diplomacy and foreign relations. Szerk. Bárány Attila. (Memoriae Hungariae 2.) Debrecen, 2016. 41–55. 49–50.

[40] A kérdéses oklevél: MNL OL DL 13653.

lenyomatok kutatása nemcsak újabb gyűrűpecsétek felfedezését hozta (134–140. számok), hanem összetettebb képet is feltárt azok használatáról. A katalógus hat különböző gyűrűpecsétet különböztet meg, amelyeket a király uralkodása alatt használt, és amelyek három csoportba oszthatók: címeres többmezős gyűrűk, címeres egymezős gyűrűk dinasztikus sast ábrázoló címerrel, valamint egy gemma pecsét. Utóbbit leszámítva a király címeres gyűrűspecsétje ugyanúgy lett megalkotva: dinasztikus sast ábrázolnak, amely fölött a „L(udovicus) R(ex)" betűk található. A különbségek közöttük a pajzs más-más ábrázolásából, illetve a címerből származnak, és jellemzően magyar nyelvű címzettek számára készült iratokon találkozunk velük. A gemmapecsét (140. sz.) egy sugárzó koronás férfifejet ábrázol.

A két magyar uralkodó pecsétjeinek elemzése után a magyar és cseh királynék lenyomatait veszi górcső alá a szerző. Számunkra talán ennek lehet a legnagyobb hozadéka, hiszen a szerkesztők széleskörű levéltári kutatást végeztek, olyan lenyomatokat is be tudtak azonosítani, ami korábbi katalógusokban képpel nem szerepelhetett. II. Ulászló feleségei közül Hohenzollern Barbara (1464–1515) két (58–59. sz.), Aragóniai Beatrix (1457–1508) három (60–62. sz.), Anna de Foix (1484–1506) két (63–64. sz.) pecsétjét találjuk egymás után. II. Lajos felesége, Habsburg Mária (1505–1558) esetében a katalógus összegyűjtötte az összes pecsétlenyomatot, vagyis azt is, melyet házassága előtt használt kasztíliai hercegnőként és osztrák főhercegnőként (144.), és azokat is, melyeket, mint Németalföld kormányzójaként használt (149–153.). Külön fejezetet kapott II. Lajos testvére, Jagelló Anna (1503–1547) pecsétjeinek elemzése. Habsburg Ferdinánd feleségeként német királyné, majd cseh és magyar királyné lett. Korábban csak egy pecsétje volt ismert, jelen kutatás felfedett további ötöt (121–126).

A bevezető tanulmány 5. fejezetében a pecsétek fizikai jellemzőit külön vizsgálja a szerző: alak, méret, a lenyomat anyaga és színe. Itt újabb két oldalon kerülnek elő a magyar és cseh uralkodók pecsétjei (78–80. oldal).

Maga a katalógus a 85. és a 469. oldal között kapott helyett. A tájékozódást nehezíti, hogy bár nagyjából kronológiai sorrendben halad a katalógus, nincs azonban egy mutató, ami pecséttulajdonosonként irányítana minket a megfelelő oldalakra. Az egyes katalógustételeket római számmal jelölték. Nagyított színes fotók szerepelnek az előoldalról, és ha van, akkor a hátoldalról is. Külön sorban adják meg a méretet, a köriratot (jelölve annak feloldását), a körirat nyelvét, betűtípusát. Ezt követi a pecsét plasztikus leírása, az esetleges címerek azonosítása. A pecsétre vonatkozó irodalom listázása alapos historiográfiai áttekintést, vagy további információkat biztosít. Ezt követi egy hosszabb elemzés, mely elsősorban az adott pecsét használatára, kancelláriai megfigyelésére tér ki. Minden pecsét esetében az összes fellelhető eredeti példány levéltári azonosítószáma felsorolásra kerül év, vagy évkör jelöléssel. Ebből is jól látszik, hogy a gyűjtőmunkát kiterjesztették a lengyelen kívül a német, osztrák, magyar, román, szlovák, ukrán, svéd, holland, cseh, lett és litván levéltárakra is. A kötet végén találjuk az irodalomjegyzéket, mely a 479. oldaltól a 490. oldalig terjed. Ez méltán tekinthető bibliográfiának, feltehetően a legtöbb, fontos vonatkozó munka helyt kapott benne.

Összegzésként elmondható, hogy a katalógus szerkesztése kifejezetten alapos, összegzi a pecsétanyagról eddig született munkákat, és a saját eredményivel kiegészíti azokat. Időtálló kézikönyvnek tűnik, mely jellegéből kifolyólag ott a helye Közép-Európa heraldikával, pecséttannal, numizmatikával foglalkozó történészeinek polcán. Egyúttal illik azon

törekvések sorába, amelyek a Jagelló-dinasztia történetének jobb megismerését tűzték ki célul az utóbbi évtizedekben.

Katalog pieczęci Jagiellonów. (Jagelló-kori pecsétek katalógusa) Red. Marcin Hlebionek. Op. Martina Bolom-Kotari, Waldemar Chorażyczewski, Miroslav Glejtek, Marcin Hlebionek, Vitaliy Perkun, Piotr Pokora. (Folia Jagellonica Fontes 46.) Toruń, Polskie Towarzystwo Historyczne–Towarzystwo Naukowe w Toruniu, 2024. 490 p.

Novák Ádám

Lokalitások a korai újkorban és a modern korban

A mű szerzője *Angelo Torre* a Kelet-Piemonti Egyetem koraújkor történeti professzora. Kutatási területe korábban a koraújkori mikropolitika volt, melyet vallási és joghatósági iratok alapján tanulmányozott. Az *Il consumo di devozioni*[1] (Az áhítat fogyasztása) szerzője és a *Per vie di terra*[2] (Szárazföldi utakon) szerkesztője volt. Jelenleg a Quaderni storici (Történelmi füzetek) folyóirat[3] szerkesztőbizottságának tagja.

A *Production of Locality in the Early Modern and Modern Age* (Lokalitások létrejötte a koraújkorban és újkorban) kötet 2020-ban jelent meg a Microhistories sorozat részeként, melynek szerkesztői *Sigurður Gylfi Magnússon* és *Szijártó István*. A sorozat célja, hogy a lokális kutatásokban globális összefüggéseket megragadó elemzéseket adjon közre, amelyek segítségével a meghatározó történelmi struktúrákat próbálják felrajzolni. A mikrotörténetekben a mindennapi emberek kultúráját szeretnék közelebb hozni az olvasókhoz. A szerkesztőség évente több kötetet ad ki. A sorozat részeként jelent meg korábban többek között a *Patronage, Power, and Masculanity in Medieval England: A Microhistory of a Bishop's and Kinght's Contest over the Church of Thame* (Pártfogás, hatalom és férfiasság a

[1] Venice, Marsilio, 1995.

[2] Milano, FrancoAngeli, 2007.

[3] Negyedévente megjelenő folyóirat az Il Mulino kiadásában. Időben és szakágak tekintetében is széles spektrumot ölel fel, olasz és nemzetközi kutatók munkáit felhasználva.

középkori Angliában. Egy püspök és egy lovag küzdelmének mikrotörténete a Temze temploma felett), a *Tale of a Fool? A Microhistrocal Study of an 18th-Century Peasant Woman* (Egy bolond története? Mikrotörténeti tanulmány egy XVIII. századi parasztasszonyról) Guðný Hallgrímsdóttir-től és további kötetek különböző korokból, földrajzi régiókról nemzetközi szerzőktől. Kiadója a Routledge Group, mely Londonban és New Yorkban egyszerre publikálja köteteit.

A kötet témájának központjában a lokalitás áll. Szándékosan használom ezt a fordítást, mivel a fogalom kibontása magyarázatra szorul, nehéz azt egyetlen szóval visszaadni. A szerző célja hasonló lehetett a kifejezés használatával, hiszen mindjárt a bevezetésben ennek értelmezésével kezd. Eszerint a terminus az emberi megtelepülések olyan hálózata, amelyek szomszédosak, erőforrásaik és kapcsolataik megosztását rituális és politikai gyakorlatok, munkájuk és kereskedelmük útján valósítják meg. Kutatói szempontból nézve írásos források alapján megragadható tevékenységek sora. Igyekszik a fogalmat elválasztani a hagyományos identitásképző és hovatartozásként történő értelmezéstől, ehelyett egy összefüggő társadalmi és kulturális szerkezetként történő interpretálás felé terelni annak használatát. Angelo Torre úgy gondolja, hogy a lokalitások mikroanalízise új irányok felé viheti a történeti kutatásokat, jelen kötetét is ennek az ideának szenteli. Nyolc fejezetében a lokalitások különböző példáit elemzi, főleg joghatósági iratok alapján egészen közelről, miközben végig kapcsolatok rendszerében helyezi el vizsgálata tárgyait, igazodva ezzel a mikrotörténészek módszereihez. Példái korokon átívelőek a XII. századtól napjainkig találhatóak benne bemutatott jelenségek. Maguk a lokalitások típusai rendkívül színesek, ezzel is alátámasztva, hogy gondolkodásunkat szükséges elemelni megszokott fogalmainktól. Azt gondolom a mikrotörténtettel foglalkozó kutatók számára kifejezetten inspiratív Torre műve.

Áttekintve az előzményeket, a szerző leírja, hogy nem újkeletű az elrugaszkodás elhatárolt helyektől, a karteziánus értelemben vett tértől a mentális felé mozdulni, a geográfiaitól a szociális szerkezetek irányába fordulni. Érdekes módon épp a globalizáció kutatásából nőtte ki magát ez az irány, mert problémát jelentett, hogy a globális folyamatokat pontosan hol lehet vizsgálni, erre született válaszként a lokalitások vizsgálata, ezt az aspektust a két fogalomból alkotott kifejezés jól illusztrálja: *glocality*. Más oldalról közelítve pedig a helyi fókuszú kutatások megrekedéséről szól, melyek bezáródtak a települések határai közé, ahol a globális trendeket a helyi tradíciókra zavaróan ható jelenségként kezeltek, nem vizsgálva a hálózatokat és az egymáshoz való kapcsolódási pontokat. A hely fogalmának újraértelmezése vált szükségessé. Az interdiszciplináris módszerek alkalmazását, ezen belül a topográfiai dimenzió beemelését javasolja Torre a vizsgálatok homlokterébe, úgy véli a különböző típusú írott források topográfiai olvasása segíthet a közöttük felmerülő inkonzisztenciák feloldásában. Bevezetésében erősen támaszkodik és hivatkozik a vonatkozó elméleti irányokra és szakirodalmakra.

Földrajzi értelemben északnyugat-itáliai lokalitások hálózatát vizsgálja a szerző, melyek jellemzően a centrumtól távol eső kisméretű települések és közösségek viszonylatában jelennek meg az Alpok lábainál. A különböző típusú települések és közösségek gyakran fragmentáltak, ezáltal nagyobb eshetőséggel jöttek létre diverz kapcsolatok, hálózatok, melyek kiváló kutatási területet biztosítottak a kötet számára. Fejezetei tulajdonképpen esettanulmányok, melyeket a topográfiai kapcsolaton túl a lokalitás különböző megjelenési formái kapcsolnak össze. Mivel korban és a lokalitások mibenlétében heterogén témákat dolgoz fel a kötet, ezért inkább tekinthető tanulmánykötetnek, mint lineáris szerkesztésű könyvnek. Ez talán betudható annak

is, hogy a szerző korábban még nem jelentkezett önálló kötettel, egyúttal a szerkesztés láthatóan azt hangsúlyozza, hogy munkájának jellege nem leíró.

A kötet nyolc fejezete három nagyobb egységbe került összerendezésre. Az első nagyobb egység a szociális folyamatok eredményeként létrejövő lokalitásokra hoz érdekes példákat. A második részben olyan folyamatokat vizsgál a szerző, melyeket hagyományosan gazdaságinak tekintünk, ugyanakkor mélyen átszövik a települések és joghatóságok hálózatát. Végül a harmadik részben az elmúlt évtizedekből érkeznek esetleírások, bizonyítva, hogy a lokalitások létrejötte továbbra is velünk élő lehetőség.

Az első fejezetben egy karitatív esemény köré szerveződött társaságról szól, mely a Szentlélek közössége nevet viselte. Fő tevékenységük a Pünkösdkor megrendezett közös étkezés volt, ahol nemcsak a helyi szegényeknek, hanem máshol élő rokonoknak, barátoknak és akár idegenek számára is jutott teríték. Sajátos szerveződés volt ez, mely nem mutat teljes átfedéseket más lokalitásokra használt terminusokkal, mint a falu, tartomány, egyházi kerület stb. – olykor több társulási szintet fog össze egy csoportjuk, máshol pedig egy településen belül több is létrejöhetett. Egyfajta centrális erőtérként működtek, melynek központjában a szervezet áll, mely nem helyi illetőségűeket is magához vonzott. Világinak tekinthető alulról jövő kezdeményezési formájában, de szorosan kapcsolódva az ünnephez nem független teljesen az egyháztól sem. Joghatóságként szintén értelmezhetőek, mivel választott vezetői voltak és elszámolást vezettek a nyilvános étkezés szervezéséhez kapcsolódóan. Kevés írásos nyoma maradt fent ezeknek a társulásoknak, mivel nem tagozódtak be sem világi, sem egyházi szervezetbe. A nyilvánosságnak egy olyan dimenziójaként jelentek meg, amely azt mutatja, hogy a felülről keletkeztetett

intézmények nem mindig tudták teljes spektrumban lefedni a társadalmi életet, egyúttal érdekes példája, hogy létezett lehetőség ezen űrök hatékony, önszerveződő betöltésére. Nem kívánok minden esettanulmánynál hosszasan elidőzni, az első fejezet bővebb ismertetésével meg kívántam mutatni milyen dimenziók rejlenek Torre megközelítésében.

A második fejezetben egy „egyházi csoda" ürügyén olvashatunk arról, miként jöhet létre egy megszentelt tér. Egy fiatal pap testvére kérésére misét celebrált egy jótékonysági szervezet számára egy új kápolnában. A szertartás során hibát követett el, aminek látható következményét élelmesen csodaként mutattak fel és beindítva a szükséges mechanizmusokat (fontos tanúkat gyűjtve rögtön az eset köré), sikerült felgyorsítani a tér szakralitásának és immunitásának létrejöttét. A harmadik fejezetben tanúi lehetünk annak, hogy települések vagy földtulajdonosok vagy akár nagyobb erőterek (a területet éppen uraló hercegségek, királyságok, birodalmak) közötti összeütközések eredményeként is jöhetnek létre lokalitások. A vizsgált területen sok pontszerűen elszórt épületcsoportok és magában álló tanyák találhatóak, melyek gyakran kerültek hatalmi harcok kereszttüzében területi viták alanyává. A tanulmányban megismerhetjük, hogy az erőviszonyok változásai, miként alakítják ezen lokalitások helyzetét láthatunk példákat, hogy egy helyben kialakult állapot hogyan hagyódik utólag jóvá központi jogi procedúrák eredményeként.

A második rész kezdő fejezetében a kereskedelem, ezen belül az áruk szállításának sajátos kapcsolódási pontjait vizsgálja, miként hatnak ezek a lokalitások létrejöttére, melyek itt sem feltétlen esnek egybe az általánosan használt territoriális fogalmakkal. Az utak, a piacok, a megállóhelyek, a hidak, a szent helyek hálózata és az ezekhez kapcsolódó joghatóságok, valamint a települések közötti kereskedelmi kapcsolatok dimen-

ziója eddig talán kevésbé vizsgált perspektívát nyújtanak az analitikus vizsgálatokhoz. Érdekes aspektusa ennek a témának az apennini utak helyzete, melyeknél különböző változatok alakultak ki, mint a vámmentes utak, a helyi szerződésekkel szabályozott utak és a joghatóságok által meghatározott körök számára ingyenes utak hálózata – ezek a viszonyrendszerek is újrateremtik a lokalitás fogalmát. A következő fejezet az erdőhasználat egy sajátos formáját vizsgálja, mely ismét a pünkösdi ünnepkörhöz kötődő, de folklorisztikus jelenség, a „rama". Az aktus során helyi fiatalok az uradalmi erdőből botokat „loptak", melyeket leginkább szőlőtőkék karózásához használtak. Ezeket a templomnak ajánlották fel. Értékesítve az „adományokat", a templom épületének javítására és jótékony célokra fordítható bevétel keletkezett. Az idők folyamán az erdő használata egyre több szempontból vált problémássá, adóalappá vált és bevételt hozott tulajdonosának, így egyre fájóbbá vált a fák ily módon történő ritkítása, míg a környék lakosai számára szimbolikus értékkel bírt a pünkösdi rítus, mely az erdő használatához való jog egyfajta jelképe lett. A hagyományok tere és a jog által szabályozott élettér konfliktusának fejlődését követi végig ez a szakasz. A második rész utolsó fejeztének középpontjában a követelések és felejtések hatásai állnak. Jogok vindikálása majd az erőviszonyok változásai kapcsán szintén változhatnak lokalitások létrejöttének lehetőségei.

A harmadik rész az elmúlt száz évből hoz két esetleírást. Az első egy közösen használt terület privatizálásáról szól. A harmincas években a vásárló gyapjúgyáros ipara fejlesztése céljából kötötte meg az üzletet. A második világháború azonban befolyásolta lehetőségeit, a helyi lakosság bizalmát sem nyerte a hajdani közös használatú terület értékesítése és a háború utáni állami szervek is kötelezték a visszaadásra, ezért végül visszaállították a vásárlás előtti helyzetet. Nemsokára újból na-

pirendre került a lehetőség, ám ekkor turisztikai beruházások céljával vásárolták meg a terület, ami a közösség számára már népszerűbb elgondolás volt. Eddigre a pásztorkodás oly mértékben visszaszorult a területen, hogy kevésbé sérelmezték a terület magánhasznosítását és a keletkezett bevételből az üzletben érintett települések nyilvános fejlesztéseket tudtak végrehajtani. Az utolsó fejezet egy néhány évtizede létrejött község történetéről szól, mely identitása megalkotása során tapinthatóan évszázados modelleket használt fel.

A feldolgozott eseteken végigtekintve érheti kritika a szerzőt, hogy csak rurális területekről hozott példát, ám ez csak látszólag probléma, az „egyházi csoda", vagy az erőviszonyok közötti változások hatásai ugyanúgy jelentkezhetnek urbánus környezetben is. Másfelől pedig talán átláthatóbb a vizsgálat tárgya ilyen közegben elemezve. Kérdéses lehet, hogy az észak-itáliai viszonyok mennyire mutathatnak analógiát más területekkel, de azt gondolom, Torre célja nem a helyi specialitások univerzalizálása volt, hanem rajtuk keresztül kívánt élő példákat hozni, melyek máshol más körülmények között talán nem ennyire transzparensek. Az elméleti háttér illusztrálására kifejezetten alkalmasak. Ez ugyanakkor korlátja is lehet a megközelítési módnak: sűrűbb környezetben nehezebb lehet a mikrotörténeti elemzés, az összetettségek mértéke miatt. Ugyanígy okozhat kihívást egy centralizáltabb térség elemzése, ahol kevesebb a mikroszövet a lokalitások szintjén. Azonban izgalmas látni, hogy a hagyományos megközelítésekkel szinte befoghatatlan dimenziók válnak kutathatóvá módszereivel: időben széles horizonton, területileg nagyobb régiót lefedve, politikai korszakokon átívelően (a Német-római Birodalomtól kezdve, a Genovai Köztársaságon át a Savoyai, a Milánói hercegség, a Szárd Királyság, Mussolini vezetésén át napjaink demokráciájáig).

A kötet gazdag hivatkozási apparátussal lett ellátva, a felhasznált források gyűjteménye igazán impozáns. Művének külön értéke, hogy az elméleti megközelítést saját (igen extenzív) kutatásain alapuló példákon keresztül mutatja be. Illusztráció első látásra kevés van a kötetben, azonban ezek mégis arányban vannak a tartalommal, így végül nem marad hiányérzet az olvasóban. Szerepük kisebb számban is fontos, a bevezetőben már kiemelt topográfiai megközelítést igyekeznek alátámasztani. A kötet szerkesztésének ad egyfajta lazaságot az esettanulmányok füzére, a kötet és az egyes fejezetek struktúrája mégis szemmel láthatóan alaposan átgondolt, logikusan felépített.

Angelo Torre könyve két szempontból is hasznosan forgatható. Elméleti szempontból, rendkívül alapos és újszerű megközelítése jó kézikönyvet ad azok kezébe, akik inspirálódni szeretnének a mikrotörténeti kutatások lehetőségeiből. Ennek relevanciája megkérdőjelezhetetlen, napjaink egyik meghatározó törekvése a mikroszintű vizsgálat, mely komoly adalékokkal szolgálhat a nagyobb összefüggések megértéséhez. Torre pedig éppen ebben segít a legtöbbet azzal, hogy új aspektusait mutatja be a lokalitás fogalmának, rámutatva, miként segítenek ezek kapcsolódási pontok felfedezésében. A teremtő folyamatok megmutatják az egyének és kisebb közösségek szabad lehetőségeit adott körülmények között. Az esettanulmányok pedig olyan izgalmas és jobbára kevésbé ismert jelenségeket írnak le, melyek önmagukban is fontos ismeretekkel bővíthetik tudásunkat. Példái támpontokat adnak ahhoz, milyen folyamatokat, összefüggéseket lehet érdemes mikrotörténeti közelítésben vizsgálni. Rámutat miként lehetséges a globalitást a lokalitások felől közelítve tanulmányozni (a második rész elemzései erről szólnak leginkább), mely módszertan előremutató törekvése a tudományos irányzatnak.

A kötetben vázolt elméleti háttér és a gyakorlati példatár hasznos lehet a történészszakma új útjait figyelemmel kísérő szakemberek számára, de egyúttal izgalmat nyújthat a történelem még nem ismert fejezetei iránt érdeklődők számára is.

Production of Locality in the Early Modern and Modern Age (Lokalitások létrejötte a koraújkorban és újkorban) Szerk. Sigurður Gylfi Magnússon és Szijártó István. Microhistories, 2020. 248 o.

Bognár Zoltán

Útkeresés és ellentétek: ütközési pontok a kora-újkori utazási irodalomban

Az utazás gyakorlatának központi eleme a konfliktus az utazó, a betolakodó, az idegen és a helyiek között. Amint azt a *Rachel Willie*[1] és *Gelléri Gábor*[2] által szerkesztett kötet bevezetője is kifejti, már a legkorábbi útleírásként olvasható, a Kr. e. XI. századi Egyiptomból származó Wenamun története is arra világít rá, hogy az utazót, a zarándokot, diplomatát vagy kereskedőt milyen viszontagságok érhetik az útja során.[3] Az, hogy az út-

[1] Rachel Willie: a liverpooli John Moore Egyetem oktatója. Kutatásainak középpontjában a XVII. századi irodalom és kultúra történetének vizsgálata áll. Első monográfiája 2015-ben jelent meg „Staging the Revolution: drama, reinvention and history, 1647–72" címen, amelyben a XVII. századi dráma újraértékelésével foglalkozott. 2016-ban társszerkesztője volt a „The Oxford Handbook of the Bible in Early Modern England, c. 1530–1700" című kötetnek. Jelenleg foglalkozik a korai modern drámával, zenetörténettel, a nyilvánosság történetével, valamint eszmetörténettel is. Lásd: https://www.ljmu.ac.uk/about-us/staff-profiles/faculty-of-arts-professional-and-social-studies/humanities-and-social-science/rachel-willie

[2] Gelléri Gábor: az Aberystwyth Egyetem oktatója, kutatásainak középpontjában a koraújkori utazástörténet áll. Első monográfiája, amely a „Philosophies du voyage: visiter l'Angleterre aux 17e–18e siècles" címet viseli 2016-ban jelent meg, második, „Lessons of Travel in 18th-Century France: From Grand Tour to School Trips" címet viselő monográfiája pedig 2020-ban. Jelenleg az utazás, a turizmus, és a kolonializmus kapcsolatát kutatja a XX. század első harmadában. A „Viatica" című folyóirat egyik szerkesztője, amely lap francia és angol nyelvterületről közöl az utazási irodalommal kapcsolatos legújabb kutatásokat. Lásd: https://www.aber.ac.uk/en/modernlangs/staff-profiles/listing/profile/gag9/#additional-information

[3] A kötet egy nagyobb sorozat önálló részeként jelent meg 2021-ben, amelynek címe: Renaissance and Early Modern Worlds of Knowledge (c.1400–c.1700)

leíró veszélyt lát az útja során, nem véletlen. A tanulmánykötet írásai leginkább a koraújkor időszakáról szólnak, Kolumbusz Kristóf felfedezőútjáról ugyanúgy olvashatunk, mint Thomas Sackville, egy fiatal angol úriember végzetes tanulmányútjáról, vagy jezsuita szerzetesek távol-keleti térítő misszióiról.

Az utazások során a szerzők térkoncepciója kitágul, minden szerző így vagy úgy, de újraértelmezni kényszerül saját helyét a világban, szimbolikusan és szó szerint egyaránt. Hogy ez az újraértelmezés pontosan mit is jelent, az a szerzőtől függ. Ki hódítóként, ki hittérítőként lép fel, ki nyelvet tanulna, ki üzleteket kötne. Az európai utazó egy meghódítandó területet lát az új kontinens felfedezésével, amely lehetőségeket teremt(het) és egyúttal veszélyt is jelent(het) számára. Ez az inspiráló gondolat vezeti fel a kötetet, ami azonban jóval túlmutat az útleírás műfaja által nyújtott lehetőségeken.

De akkor hogyan segíthetnek nekünk az útleírások, hogy mégiscsak közelebb kerüljünk a fentebb felvezetett témához? Először a szerkesztők áttekintik, hogy miként is kezelték a kortársak az útleírásokat. Az egyértelműen irodalmi, sőt, általában fikciós műfajként kezelt utazási irodalom a koraújkor időszakában a hiteltelensége mellett az úti élmények biztonságos átélését, megtapasztalásának lehetőségét jelentette.[4] De egyúttal ezek a szövegek, és leginkább a fiktív szövegek, az utópiákba tett képzeletbeli utazások voltak azok, amelyek nagyon is a mindennapokra reflektáltak, azok konfliktusaiból jelentettek kiutat, menekülést, vagy éppen ellenkezőleg: megoldást kí-

in Europe, the Americas, Asia and Africa. A sorozat alapvetése az, hogy interdiszciplináris megközelítésből, komparatív módszereket alkalmazva, többnyire globális kitekintésben, kötetenként egy-egy kérdéskör feldolgozását végzi el. A sorozat felhozatalában egyaránt megtalálhatóak monográfiák, tanulmánykötetek és rövidebb közlések is. Számos tudományterület megtalálható az egyes munkák között úgy, mint például az irodalomtörténet, a vallások és tudományok története, vagy éppen a zenetörténet.

[4] Gelléri Gábor: Ars apodemica gendered Female advice on travel. 207–208.

náltak rájuk.[5] Minden fikciós alapjuk mellett viszont a későbbi történeti kutatásokban lassan felmerült az a javaslat, hogy Philippe Lejeune életrajzírói paktumához hasonlóan az utazási irodalom kapcsán is kötődhet valamilyen „egyezség" az olvasó és az író között, hogy az olvasó igaznak fogadja el a leírtakat, és elfogadja azt, hogy a szerző narratívája saját maga számára úgy igaz, ahogyan az olvasó azt leírva látja.

Rendkívül fontos a szerkesztők számára, hogy tisztázzák, hogy kapcsolódik össze az útleírás műfaja és a konfliktusok kérdésköre. Attól függően, hogy az utazás mely aspektusa kapcsán jelenik meg a konfliktus, az összekapcsolódás módjai a négy nagy fejezet tematikáiban tükröződnek: az elsőben a konfliktusok terepe a nyelv, a másodikban az utazás során tapasztalt erőszak, a harmadikban a háborúk és a diplomácia, a negyedikben pedig az utazás módjai és az elképzelt utazások.

De még mielőtt megnéznénk az egyes nagyobb fejezeteket, fontos tisztázni azt, hogy pontosan mik azok a szerepek, amelyeket a konfliktusok elsősorban betöltenek az úti irodalomban. A konfliktus lehet az utazás motivációja[6], vagy éppen mozgatója[7], annak következménye[8], de lehet valamilyen reakció is az utazásra, vagy az utazóra. A közös az a konfliktusok sokféle szerepében, hogy mindegyik esetben dinamizmust ad az utazásnak. A szerkesztők többször is megemlítik Morton Deutsch tanulmányát, amelyben a konfliktusoknak az emberi társadalomban betöltött szerepét vizsgálja, illetve igyekszik eloszlatni

[5] Rachel Willie: Lunar travel and lunacy: Reading conflict in Aphra Behn's The Emperor of the Moon 249.

[6] Marie-Christine Gomez-Géraud: Babel as a source of conflict A case study of two discovery narratives 21–39.;

[7] Natalya Din-Kariuki: "Strange accidents": Navigating conflict in Sir Thomas Smithes voiage and entertainment in Rushia 58–79.

[8] William T. Rossiter: Squadrons of inkpots Pietro Aretino and the narrativity of conflict. 167–189.

azt a nézetet, hogy a konfliktus szükségszerűen rossz.[9] Éppen ellenkezőleg, a konfliktusok szükségszerűségét mondja ki, amiben a negatív konnotációk helyett a konfliktusokból fakadó előnyökre kell helyezni a hangsúlyt. A kötet szerzői pedig olyannyira egyet értenek ezzel az elképzeléssel és olyan szoros kapcsolatot látnak az utazás és a konfliktusok között, hogy Mortontól vett idézetekben kicserélik egymással az eredeti szövegben szereplő „konfliktus" szót, és helyette az „utazás" szót helyezik Morton mondataiba, ezzel is demonstrálva, hogy a két szó ebben a kontextusban szinonimaként is használható, mivel mindkettő dinamizmust, mozgalmasságot fejez ki.

Az első fejezet tanulmányainak fókuszában a nyelvnek, a fordításoknak és maguknak a fordítóknak a kultúrák közötti kommunikációban, egyáltalán a kapcsolatteremtésben betöltött segítő, vagy éppen azt akadályozó szerepe áll. A Matteo Ricci jezsuita szerzetesről szóló tanulmány például azt vizsgálta, hogy milyen szerepet játszott a jezsuita szerzetesek esetében az, hogy mivel Makaón szerettek volna hittérítő tevékenységet folytatni, milyen tolmácsokat választottak maguk mellé, illetve, hogy ők a kialakuló konfliktusokban mindig kettős szerepben voltak. Egyrészt ugyanis az őket fizető jezsuitáknak nyilvánvalóan elvárásaik voltak velük szemben, másrészt pedig azoknak a helyi hatóságoknak és hatalmasságoknak, akik nem nézték jó szemmel a jezsuiták tényked̄ését, ugyancsak könnyen a célkeresztjébe kerülhettek.[10] Ez a tanulmány, csakúgy, mint az egész fejezet arra igyekszik felhívni a figyelmet, hogy milyen komplex tényezőként jelent meg a nyelv kérdése egy

[9] Morton Deutsch: "A theoretical perspective on conflict and conflict resolution" in: Conflict management and problem solving: interpersonal to international perspectives, ed. Dennis J. D. Sandole and Ingrid Sandole-Staroste (New York and London: New York University Press, 1987), 38–49 (38).

[10] Céline Bonnotte-Hoover: Language, mediation, conflict and power in early modern China The roles of the interpreter in Matteo Ricci's Journals. 39–58.

kora újkori diplomáciai, vagy ezen tanulmány esetében vallási indíttatású utazó útja során, és hogy önmagában nem egy nyelv ismeretének a hiánya okozott feltétlenül konfliktusokat a helyiek és az idegenek között.

Egy másik példaként Sir Thomas Smith oroszországi útjának leírása és az ezt bemutató tanulmány a konfliktusoknak és az utazásoknak a különböző indíttatású, de főleg politikai jellegű konfliktusaira irányítja a figyelmet.[11] A kvázi nagykövetként dolgozó Smith esete rámutat arra, hogy meglehetősen gyakoriak voltak az összeütközések a helyi politikai elitek és az országuk érdekeit ekkor még csak korlátozottan képviselni képes diplomaták között. Másrészt, hogy az ebben az esetben nem csak diplomata, hanem útleíró Smith narratívája hogyan próbálja saját jelentőségét megnövelni.

Ugyancsak a narratívának a jelentőségére hívja fel a figyelmet a Kolumbusz útjáról értekező *Marie-Christine Gomez-Géraud* is.[12] Kolumbusz beszámolójának az elemzése során arra hívja fel a figyelmet, hogy mennyire céltudatosan ölti magára a hódító szerepét a felfedező, és hogy ezt a tevékenységét mennyire magától-értetődőnek tekinti és hogy hogyan vezet ez a szerepfelfogása pillanatok alatt összeütközésekhez a helyi őslakosokkal.

A második fejezet a vallási indíttatású utazásokra koncentrál és az ezek során felmerülő konfliktusokra. A jezsuita hittérítők közel-keleti munkájának bemutatása során *Robert Clines* tanulmányában felvillantja azt a módot, ahogyan a mai Libanon területén élő keresztény lakosság keveredik az iszlám lakossággal az Oszmán Birodalomban.[13] A maroniták példáját felhasználva

[11] Natalya Din-Kariuki: Strange accidents": Navigating conflict in Sir Thomas Smithes voiage and entertainment in Rushia 58–79.

[12] Marie-Christine Gomez-Géraud: Babel as a source of conflict A case study of two discovery narratives 21–39.

[13] Robert John Clines: Between hermits and heretics: Maronite religious renewal and the Turk in Catholic travel accounts of Lebanon after the Council of Trent 108–127.

bemutatja a szerző, hogy hogyan képviselik a késő antikvitás kereszténységének értékeit, hogyan tartják meg kulturális hagyományaikat az iszlám Oszmán Birodalomban. Ugyancsak ebben a fejezetben találkozhatunk az Alpok hegyeinek vizuális kultúráját bemutató tanulmánnyal.[14] A tanulmány arról szól, hogy az Alpok XIV–XV századi szűk hegyi útjai mentén található kastélyokban és templomokban feltárt festmények és különböző képi ábrázolások nagyon is tudatosan törekedtek az arra járókat részben elrettenteni a rablástól és általában a törvényszegéstől, másrészt pedig a békés utazók számára éppen ellenkezőleg, békét és a nyugodt utazás gondolatát akarták elültetni.

Ugyancsak ebben a fejezetben Henry Blount XVII. századi itinériumát dolgozza fel.[15] A közel egy éves utazás alatt a szerző leírta úti élményeit Velencéből kiindulva Konstantinápolyon át Alexandriáig, majd vissza Velencébe, művének második felében pedig a vallás, az erkölcsi élet, a kisebbségek témáján keresztül általánosan próbálta meg bemutatni az Oszmán Birodalom működését. Leírásának relevanciáját az adta, hogy nem valamiféle idealizált képet festett a török államról (akár pozitív, akár negatív értelemben), hanem megfigyelte a különbözőségeket és felismerte, hogy éppen ezek a különbözőségek érdemesek a megfigyelésre. Másfelől a leírása azért is fontos volt, mert egyik első olyan szerző volt ezen a területen, aki azért utazott, hogy később írhasson róla. A tanulmány szerzője, *Eva Johanna Holmberg* pedig ebből az állításból kiindulva azt igyekszik bebizonyítani, hogy Henry Blount a megfigyeléseit tulajdonképpen önnön erényeinek hangsúlyozására kívánja felhasználni, saját tudásának, éleselméjűségének a bemutatását helyezi a középpontba.

[14] Joanne W. Anderson: Arming the Alps through art Saints, knights, and bandits on the early modern roads 81–108.

[15] Eva Johanna Holmberg: Avoiding conflict in the early modern Levant Henry Blount's adaptations in Ottoman lands 127–145.

A harmadik fejezet a koraújkori útleírás-szerzők egyik leggyakoribb mozgatójával, a diplomáciai célú megbízásokkal foglalkozik. A leírások szerzői sok esetben diplomaták, akik saját politikai és közéleti szerepük hangsúlyozására gyakran megörökítik és közzé teszik utazásaik tapasztalatait. Az előző fejezettől eltérően, ahol maga az utazó is szószoros értelmében veszélyben volt (vagy lehetett), itt az utazás és az ahhoz kapcsolódó élmények másodlagosak lesznek, a konfliktusok pedig államok közötti konfliktusokká alakul(hat)nak át.

Paul M. Dover tanulmánya a fejezet bevezetőjeként a nagykövetek szerepében beállt változást és ezen belül a nagykövet, mint utazó identitását veszi górcső alá.[16] A nagykövetek, a XV. századig sok esetben elve azért voltak nagykövetek, mert utaztak a hivatásukból kifolyólag: kereskedők, zarándokok, akik amellett, hogy utaztak, ellátták az államok közötti közvetítés szerepét is. A XV. század folyamán változott meg ez a helyzet, amikor egyre gyakoribbsk lettek az állandó követségek, ezzel pedig kialakult egy újfajta diplomáciai gyakorlat is. Azonban a politikai tekintetben gyorsan változó itáliai félszigeten ugyanúgy megmaradt az igény a rövidebb követségekre, akik továbbra is alkalmi utazók voltak. A tanulmány ez utóbbi követek/utazók tevékenységét igyekszik bemutatni, hogy hogyan látták el az egyre sűrűsödő diplomáciai hálózatban a szerepüket az alkalmi követek.

Az útleírások leginkább ismert formája a könyv, esetleg folyóiratokban megjelent közlés, de egy egészen másfajta médiumról ír *David Nicol* tanulmányában: a színdarabról.[17] Thomas Drue 1624-ben bemutatott színdarabjában a főhős menekül a vallási üldöztetés elől az 1550-es évek Angliájában, ez az eset

[16] Paul M. Dover: Ambassadors as travellers in Italy in the second half of the fifteenth century 147–167.

[17] David Nicol: The wars in Europe and the journeying play Thomas Drue's The Duchess of Suffolk (1624) 189–203.

azonban kísértetiesen hasonlít Jakab király lányának, Erzsébetnek és az ő családjának a menekülésére. Így a színdarab egyfajta politikai állásfoglalás is lett, az utazás pedig a történet elmesélésében játszik megkerülhetetlen szerepet, hiszen epizodikusan, egy-egy új helyszínre érve bontakoznak ki a cselekmény újabb eseményei. Ez a fajta megközelítés, tehát a színdaraboknak és az utazástörténet kapcsolatainak a vizsgálata a magyar nyelvű szakirodalomban nem is jelent még meg, így mindenképpen jó bevezető ez a tanulmány egy izgalmas kutatási terület kezdeteibe.

Az utolsó fejezet a képzeletbeli utazások és főleg az utópiák szerepével foglalkozik a korabeli irodalomban. Főként az tükröződik ebben a fejezetben, hogy kortársak politikai és társadalmi dilemmái hogyan artikulálódnak az úti irodalomban. Ugyancsak foglalkozik a fejezet azokkal a nőkkel, akik a kor szokásaitól jelentősen eltérve utazásokra, vagy mások számára azok megszervezésére adták a fejüket.[18] Ezzel *Gelléri Gábor* szerint egyszerre két területen is számukra tulajdonképpen tiltott terepre tévedtek a nők, hiszen egyrészt utaztak (abban az értelemben, hogy ezt az utazást a kíváncsiság, a tanulás motiválta), másrészt pedig meg is írták tapasztalataikat, illetve mások számára tanácsokat adtak, márpedig mindkét terület művelése korábban kifejezetten férfiak számára volt elérhető.

A fő célja azonban az a szerzőnek, hogy bemutassa azt a helyzetet, hogy az utópisztikus és a képzeletbeli utazások hogyan teremtettek teret arra, hogy a szerzők koruk gyakorlatától eltérő politikai és társadalmi konstrukciókat rajzoljanak meg, azok működését bemutassák, így kínálva alternatívát a kortársaik számára a mindennapok kereteiből való kilépésre. Így ezek a tanulmányok arra is rávilágítanak, hogy az utazási irodalomban rejlő kreativitás hogyan volt képes hatást gyakorolni a korának

[18] Gelléri Gábor: Ars apodemica gendered Female advice on travel. 205–226

gondolkodásmódjára és különböző művészeti ágaira egyaránt.

Az egész kötet során a szerzők igyekeznek kifejteni, a konfliktusok kettős –részben ösztönző, részben hátráltató– hatását az utazásokra és árnyalt képet festenek arról, hogy hogyan hatottak a különböző konfliktusok az utazások egyes aspektusaira. Mindezt teszi úgy, hogy bemutatja, hogy az olyan stratégiák segítségével, mint a nyelvtanulás, a helyi szokások megismerése, vagy éppen az utazás tapasztalatait összegző narratíva kialakítása, hogyan lavíroztak az utazók a számukra idegen helyeken.

Az egyik gyakran visszatérő elem a tanulmányokban a helyi nyelv ismeretének a fontossága, vagy ehhez kapcsolódóan nyelvismeret hiányában a tolmácsok szerepe. A tanulmányok megmutatják azt, hogy a nyelvi, de nem mindig nyelvi eszközök segítségével milyen hatékonyan, vagy éppen eredménytelenül, sőt veszélyesen manővereztek a korszak utazói.

Egy másik többször visszatérő téma a vallás és az utazás kapcsolata. Több tanulmány is arról szól, hogy milyen stratégiák segítségével próbálták terjeszteni hitüket a keresztény utazók a sokszor kifejezetten ellenséges közegekben, és hogy a hittérítők által szerzett tapasztalatok hogyan formálták a korabeli utazás gyakorlatát.

A fenti rövid összegzésekből is jól látszik talán az egyetlen fontos ellentmondása a kötetnek. Míg címében arra utal, hogy a tanulmányok számos kultúra utazóinak nézőpontját ismertetik majd meg az olvasóval, addig valójában teljes egészében európai szerzők munkáit elemezték a kötet szerzői, így csak ezzel a perspektívával ismerkedhetünk meg. Nyilvánvalóan ez a beszűkített látásmód adódik abból is, hogy az egyes útleírásokat, amik köre eleve igen korlátozott, nemigen lehet más szövegekkel összevetni.

Jelen kötet azoknak nyújthatja a legnagyobb segítséget, akik koraújkori társadalom, kultúra vagy irodalom történetével fog-

lalkoznak. A szerzők inspiratív megközelítése az egyes szövegekhez azonban mindenki számára értékes olvasmánnyá teszik a kötet tanulmányait.

Gábor Gelléri and Rachel Willie (eds.): *Travel and Conflict in the Early Modern World* [Utazás és konfliktus a korai újkorban] (Routledge Studies in Renaissance and Early Modern Worlds of Knowledge). New York, Routledge, 2021. 276 o.

Nagy Imre

Két kiáltvány

A huszadik századi olasz történelem talán leghíresebb két kiáltványát nemcsak az teszi időszerűvé, hogy megjelenésük centenáriumán egy kötetben láttak napvilágot (*I Manifesti degli intellettuali fascisti e antifascisti* címmel, a Passigli Kiadó gondozásában), hanem a szélsőjobboldali és a liberális eszmék – vagy akinek így tetszik: reakció és progresszió – napjainkban más kontextusban és részben megváltozott tartalommal újra feléledt összecsapása is. Melynek tanulságai korántsem korlátozódnak Olaszországra (ahol a fasizmusról való, mindig eleven megemlékezések és viták Mussolini hatalomra jutása, az 1922-es „Marcia su Roma" századik évfordulója körül különösen intenzívek): sőt, Magyarországról nézvést, magyar szemmel olvasva, még súlyosabbnak tűnnek.

A manifesztumok párharcát fokozottan drámaivá és emblematikussá tette, hogy az egyszersmind – *Aldo Cazzullo* kötet-előszavának szóhasználatával élve – a kor két legnagyobb filozófusának, Giovanni Gentilének és Benedetto Crocénak a „párbaja" is volt (9. o.). „Duello" jellegét az a kiadói megoldás is erősíti, hogy a borítón s a címlapon Gentile és Croce szerzőkként szerepelnek. Korántsem társszerzőkként, hanem vitapartnerekként, ellenfelekként: az egykori barátokat éppen e roppant horderejű dokumentumok – illetve bennük tükröződő homlokegyenest ellentétes koncepciójuk, reagálásuk a „fasiszta forradalomra" – fordították szembe egymással véglegesen, végletesen és végzetesen. (*Madarász Imre*: *Két filozófus, két út,*

két könyv. Croce és Gentile kapcsolatáról in Madarász Imre: *Kalandozások az olasz Parnasszuson Italianisztikai tanulmányok,* Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 1996, 110–112. o.) Gentile és Croce a feketeinges „regime" addigi legmélyebb válsága idején és hatására köteleződtek el, mi több, kezdtek vezető szerepet játszani a fasiszta és antifasiszta oldalon, megszakítva hosszú barátságukat és együttműködésüket. A Matteotti-merénylet után, vagyis miután fasiszta merénylők meggyilkolták a „squadrismo" különítményes terrorját, jogtiprásait, vérontásait a parlamentben leleplező, ország-világ elé táró szocialista képviselő és titkárt, Giacomo Matteottit. (Aurelio Lepre: *Mussolini l'italiano,* Mondadori, Milano, 1995, 128–135. o. Ormos Mária: *A Matteotti-ügy,* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1973.) A még nem korlátlanul és nem megdönthetetlenül kiteljesedő zsarnokság megrendült, megroskadt épületét igyekezett megtámogatni *A fasiszta értelmiségiek kiáltványa* (*Manifesto degli intellettuali fascisti*) a *Popolo d'Italia*-ban 1925. április 21-én (majd napilapokban is). A szakirodalom egybehangzó véleménye szerint ekkor született meg a – szintén Gentile által elnevezett – totalitarizmus. A „fasiszta értelmiségiek" felelőségét ez jócskán súlyosbítja. Legfőképpen a *Manifesto* megfogalmazójáét, Giovanni Gentile filozófiaprofesszorét, kultuszminiszterét, a korabeli Itália egyik „vezető elméjéét".

Gentile *Fasiszta manifesztuma* bizarr egyvelege az egyaránt félreértelmezett és eltorzított „konzervativizmusnak" és „forradalmiságnak", misztifikációnak és machiavellizmusnak, miszticizmusnak és cinizmusnak, megideologizálásnak és önellentmondásoknak, anarchiának és diktatúrának, törvénytiprásnak és államimádásnak. Felismeri és beismeri, hogy a fasizmus „erőteljes, erőszakos (violenta) hite" az első világháború „lövészárkaiban" született, a Nagy Háború korszakfordító, apokaliptikus vérözönéből, ugyanakkor azon erőlködik, hogy az

„erőszakos hitet" párhuzamba állítsa Mazzini Ifjú Olaszországával – teljesen hiteltelenül. A Risorgimentóban létrejött liberális állam lerombolását és az új Leviathán-állám létrehozását ezzel a rabulisztikával igyekszik megteorizálni és igazolni: „Megalakult a *squadrismo*. Eltökélt, fegyveres, feketeinges fiatalok, katonamód megszervezve, szembefordultak a törvénynyel, hogy új törvényt alkossanak fegyveresen az állam ellen, hogy új államot alapítsanak (26. o.)." A terrorkülönítmények „halottjai" számára csakis az odaveszett verőlegényeket jelentik, áldozataikról, az általuk agyonvertekről nem vesz tudomást. A „vallásos jellegű Fasizmus" (25. o.) démonizált ellensége a „hitványul individualista és haszonelvű" liberalizmus, amelynek azonban Mazzini, Cavour, Giolitti hazájában túl jó a csengése ahhoz, hogy teljesen besarazzák és ligvidálják, ezért az össztűz a „régi demokratikus liberalizmusra" zúdul (23., 31. o.). A képlet immár egyszerű és manicheus: „egyfelől a fasiszták, másfelől ellenségeik, a mindenféle színezetű és irányultságú demokraták, két egymást kölcsönösen kizáró világ" (33. o.).

Ennél is szomorúbb, kiábrándítóbb olvasmány *A fasiszta értelmiségiek kiáltványa* aláíróinak listája. Egyebek között olyan jeles tollforgatókat találhatunk sorukban, mint a „nemzetkarakterológus" Luigi Barzini, a lektűrszerző-sikeríró Guido da Verona, a futurista Filippo Tommaso Marinetti, Quirino Majorana fizikus professzor, akadémikus, a művészetkritikus Ugo Ojetti és Margherita Sarfatti, a világklasszis, (későbbi) Nobel-díjas regény- és drámaíró Luigi Pirandello, a *Kaputt* majdani szerzője, Curzio Malaparte (akkor még Suckert néven), a hermetista költőóriás Giuseppe Ungaretti, a művészettörténész Lionello Venturi, a történész Gioacchino Volpe… (37–48. o.) Közülük többen később kiábrándultak a fasizmusból – Barzini, da Verona, Malaparte, Ungaretti, Venturi –, néhányan ezért (vagy származásuk miatt) üldöztetéseket is elszenvedtek.

A „mindenféle színezetű és irányultságú demokraták” másik „világának” válasza nem késlekedett. Nyilvánvalóan szándékosan időzítették megjelenését május 1-jére, a munka s a dolgozók (jobbról, „rezsimoldalról” baloldalinak tartott) ünnepére. *Az antifasiszta értelmiségiek kiáltványá*t (*Manifesto degli intellettuali antifascisti*, eredetileg *Una risposta di scrittori, professori e pubblicisti italiani al manifesto degli intellettuali fascisti*) az *Il Mondo* és az *Il Popolo* is közzétette, annak jeleként, hogy a cenzúra Olaszországban még nem fajult totálissá. Megszövegezője Benedetto Croce volt, a Novecentónak egy személyben legkiválóbb filozófusa, esztétája, irodalomkritikusa és történetírója, nem utolsó sorban egyik legnagyobb írásművésze. Croce *Antifasiszta kiáltvány*a célbaveszi a *Fasiszta manifesztum*ot aláírók rangja (képviselők, szenátorok, professzorok, jogászok etc.) és „írástudói árulása” közti kiáltó ellentmondást: „Összekeverni politikát, irodalmat és tudományt: hiba, ha mindezt, mint ez esetben, elítélendő erőszakcselekmények, hatalommal való visszaélések és a sajtószabadság elnyomása támogatására használják fel, akkor a hiba már nem nevezhető bocsánatosnak (53. o.). Majd élesen bírálja „a bőbeszédű manifesztum”, úgymond, „zavaros doktrínáját és logikátlan érvelését”, különösen szigorúan megbélyegezve „a vallás szóval való visszaélést” és a Risorgimento örökségének kisajátítását, a tizenkilencedik századi hazafiak emlékének megsértését, és védelmébe veszi a lesajnált, meghamisított, meggyalázott szabadelvűség „régi hitét” (53–56. o.). Megdöbbentő, hogy e kiáltványcsata történelmi reminiszcenciái miként fognak visszhangzani a salói polgárháború és az Ellenállás immár nem tollal, hanem fegyverekkel vívott harcaiban.

Az antifasiszta aláírók – „szabad elmék” – névsora igencsak rangos. És lelkesítő, bátorságuk miatt is. Szépírók: Carlo Cassola, Matilde Serao, Corrado Alvaro, Sibilla Aleramo; költők: a

majdani Nobel-díjas Eugenio Montale; történészek: Guglielmo Ferrero, Luigi Salvatorelli, Gaetano Salvemini; irodalomtörténészek: Emilio Cecchi, Luigi Tonelli, Attilio Momigliano; filozófusok: Guido De Ruggiero, Antonio Banfi, Arturo Labriola, Adriano Tilgher; közgazdászok: Luigi Einaudi leendő köztársasági elnök… (59–75. o.).

Két kiáltvány, két lista, két tábor – kétféle utóélettel. Az elsőé magyarázkodásokkal, mentegetőzésekkel, sajnálkozásokkal, szégyenkezésekkel teli. A másodiké mindezektől mentes. A tévedést lehet magyarázni. A bátorságot nem kell. Elég elismerni. A fasizmuspárti aláírók egy Vezér után meneteltek katonásan és lelkesen. Az ellenzékiek konok individualistákként „mertek a maguk értelmére támaszkodni" és kételkedni. A Duce serege, „fényes csalatásba merülve", a nemzetmegvezető győzelmét öröknek vélte. Az ellentábor vállalta, hogy „az elhagyott oltár mártírja" lesz – akár. Az eredmény ismeretes. A tanulság nyilvánvaló „hic et nunc".

Giovanni Gentile – Benedetto Croce: I Manifesti degli intellettuali fascisti e antifascisti [*A fasiszta és antifasiszta értelmiségiek kiáltványa*] Passigli Editori, Firenze, 2024, 77 o.

Madarász Imre

Diktatúra és rendkívüli állapot

A Római Francia Intézet 2022-ben kötetet jelentetett meg a *diktatúra* és a *kivételes állapot* problematikájáról a kérdést történeti és filozófiai keretbe helyezve. A könyv egy Párizsban 2017 októberében és egy Rómában 2018 júniusában tartott ülésszak anyagát egyesíti *Mary Goupy* előszavával, és *Yann Rivière*-rel közös szerkesztésében.

Róma és Párizs megválasztása nem véletlen. A *diktatúra* mint legális intézmény az ókori Rómában született meg, és a francia gondolkodás úgy az ókori történések vonatkozásában mint a modern kiterjesztésekben, mindig is problémaérzékeny volt. Az összegyűjtött hozzájárulások ennek megfelelően nemcsak az írásos történelmet tekintik át filozófiai és jogi alapozással egészen a II. világháborút követő időszakig, a közelmúlt zavargásait szintén beleértve, hanem, hacsak említőlegesen is, a régészetről sem feledkeznek meg.

Ennek megfelelő Goupy tanulmánnyal felérő hosszú *Bevezetése*. A nyitó sorok mellett a nagy anyagból különösen két elemzés kínálkozik említésre méltónak: Jean-Claude Monod-é és Juliette Cadiot-é[1].

Goupy, a párizsi ICP (Institut Catholique de Paris) előadója. Leszögezi, hogy a válogatás az ókortól a máig terjedő időszakot öleli fel, éspedig több diszciplinára (történelem, filozófia, jog, szociológia) kiterjedően. Napjainkra, írja, a Covid kivál-

[1] Orosz, szovjet és ukrán szakértő, PhD-jét a párizsi EHESS-ben szerezte, a Harvardon az IAS (Institute for Advanced Study) oktatója.

totta helyzetet is ide véve, a „rendkívüli állapot" már-már az általános „szabály" benyomását kelti, ugyanakkor a fogalma ma talán még tisztázatlanabb, mint valaha. Utal a történelemmé vált szeptember 11-re, amelyet követően a nézetek még több irányba ágaznak szét.

Giorgio Agamben műveit, és különösen az 1997-es *Homo sacer*t,[2] amelyek mellé Judith Butler *Precarious Life* ('Veszéllyel teli élet') (2004) c. könyvét teszi kiegészítőleg, *kulcsnak* tartja annak értelmezésében, hogy miként kell megközelíteni a jog, a tényállások és a politika viszonyát a nyugati államok tekintetében. Agambent a későbbiekben Cadiot is említi a 206. oldalon.

Amiről Agamben könyve az ókor vonatkozásában szól, ismét Itália és Róma irányába mutat, éspedig olyasmi felé, ami időben megelőzi a történelemkönyvekből ismert római *dictatura* fogalmát. Ezért érdemes egy pillanatra megállni, és néhány gondolatot megfogalmazni. A latin *sacer* kifejezés kulcsfogalom, annyiban is, hogy erre (vagyis a **sak*- gyökre) mennek vissza a szakrális fogalmak és szavak, valamint ebből származnak – a görögből és latinból, de a szanszkritból is -, ismert nazális infixummal (ld. a sa*n*cio 4 ige particiumát) képzett *sanctus*, és számos más egyházi kifejezés, elterjedve a különböző nyelvekben, a magyar „szent" szót ideértve. A hétköznapi nyelvhasználatban előforduló keresztény fogalmak, hosszú utat téve meg, messze esnek az eredeti tudati formától. A *sacer* szó - gyök szinten és az ólatinban 'elkülönített'-et, 'elvágott'-at jelent – egy szakrális *vox ambigua* -, olyasmi – etimológiailag – mint a magyar „átkoz" – „áldkoz" (ld. az utóbbi etimológiáját a TESZ-ben; ilyesmire érezhetett rá Ady, amikor Táncsics Mihályról ezt írja: „Haló porában is | Áldja-verje kendet"), tehát

[2] Az évszám a Párizsban megjelent francia fordításra vonatkozik. A könyv többször megjelent a torinói Einaudinál, majd magyarul is a Typotexnél 2023-ban, Csordás Gábor fordításában. Teljes címe: *Homo sacer*. *A szuverén hatalom és a puszta élet*. Olaszul: *Homo sacer*. *Il potere sovrano e la nuda vita*.

„elvágott” az emberi társadalomtól, „az istenek fennhatósága alá helyezett”, és mint ilyen bármi megtörténhet vele, akár meg is lehet ölni. Az ólatinban (i.e. 6. sz.) „saker” formában fordul elő (ld. a CIL, *Corpus Inscriptionum Latinarum* megfelelő kötetében Ernst Lommatsch 1918-as kiadásában 1. sz. alatt, letölthető az online térből, valamint a szintén letölthető Attilio Degrassi *Inscriptiones Latinae Liberae Rei Publicae* 1957-es első kötetében a 3. sz. alatt). A szó egy *cippus* (’sírkő’) szövegében fordul elő. A követ általánosabban a fedőlapjáról *Lapis Niger*nek nevezik, és a hagyomány szerint Romulus sírjára állították, amely fölé később szentélyt is emeltek. A felirat sérült, de a kérdéses szó világosan olvasható a „SAKER ESED” kifejezésben. Általános vélekedés szerint a hiányzó kontextus az lehetett, hogy „aki ezen a helyen/ebben a szentélyben nem megfelelően viselkedik (=megszentségteleníti a *cippus*t vagy ezt a helyiséget), az *sacer* legyen”. Ez azt jelenti, hogy az illető a *numina* fennhatósága alá kerül, az történik vele, amit az istenség/istenek határoznak, az emberi szféra részéről pedig akár szabadon meg is ölhetik. Az a puszta tény, hogy egy ilyen tartalmú szöveget az államalapítókén tisztelt Romulus sírja fölött helyeztek el, mutatja a jelentéstartalom fontosságát.[3] Amikor Ovidius egy „sanctius his animal”-ról (Met. I. 76), ’fennköltebb eleven lényről’ ír, meglehetős távolságra van már a *sacer*től, de még a keresztény értelmezéstől is.

Agamben, mielőtt aktualizál, az ókori hagyományozásra is kitér. Ehhez érdemes hozzátenni, anélkül, hogy akár csak vázlatos képet merjen adni valaki a kiterjedt szakirodalomról: Eduard Norden, minden idők talán legnagyobb latinistája, szintén érinti a *sacer* fogalmát és a *Lapis niger*t az *Aus altrömischen Pristerbüchern* (1939) c. könyvében (258-260. oldalak). A.

[3] Magyar szempontból Adamik Béla foglalkozik a *Lapis Niger*rel és a felirattal: *A latin nyelv története. Az indoeurópai alapnyelvtől a klasszikus latinig*. Budapest: Argumentum, 2009: 120-122. A *cippus* a 242. oldalon látható (13. ábra).

Fehlner arra mutat rá, hogy nem feltétlenül és nem önszántából engedelmeskedett a római köznép a *dictatura* szükségességének, amelynek az időtartama egyébként hat hónapban volt meghatározva, ill. a *dictator* felhívásának (vö. „Mutlosigkeit und Unmut", 250.o.)![4] A *sacer* problémájával kapcsolatban Harriet Lutzky egy szintézist javasol, ahol az e > a hangváltozás is (vö. lat. *seco* 1 'vág', 'metsz') is értelmezést kap. A héber *qadoš* ('szent') fogalmi és egyéb hatása nem kizárt (ld. 285.o., és másutt).[5] Végül egy érdekesség: H.I. Flower arra hívja fel a figyelmet, hogy a római történelemből ismert Tiberius Gracchus kivégzése abban az összefüggésben történt, hogy *sacer*nek minősítették, az ilyennel szemben pedig rögtönítélő bíráskodás volt megengedett. A döntést a kivégzésről T. Cornelius Scipio Nasica Serapio, az i.e. 138. év consula, hozta meg, akinek, mint *Pontifex Maximus*nak, megerősítve egy *Senatus Consultum Ultimum* által, a rendelkezés a jogában állt. Ez az esemény 133-ban történt. (Hogy történészi szemmel nézve a Gracchusszal szembeni egyébként jogszerű döntés igazságos is volt-e vagy sem, egy másik, a jogit követő elbírálás alá tartozik).[6]

Goupy a következőkben a római jog kategóriáit és Agambent követve rámutat a *fictio iuris* fogalmára (vagyis arra, hogy a jog feltételez valamit valósnak, ami azonban lehet, hogy mégsem az), ami a *bizonyíthatatlanság* (*indécidabilité*) egy sávját teszi lehetővé a törvényes és a törvénytelen között, bizonytalanságot a római értelemben vett *auctoritas* (a főhatalom ősi, vallásos

[4] A. Fehlner, „Über die Entstehung der römischen Diktatur". In: *Abhandlungen aus dem Gebiet der klassischen Altertums-Wissenschaft.* Wilhelm von Christ zum sechzigsten Geburtstag dargebracht von seinen Schülern. München, Beck, 1891: 237-251.

[5] H. Lutzky, „On a Concept Underlying Indo-European Terms for the Sacred". *The Journal of Indo-European Studies* 21,3-4, 1993, 283-301.

[6] Harriet I. Flower, „The Imperial Republic", in: A. Barchiesi – W. Scheidel (eds.), *The Oxford Handbook of Roman Studies*, 2010: 519-532 (a kivégzés a 526. oldalon említtetik).

fogalma, hitelesség, tekintély) és a *potestas* (hivatalos, politikai jellegű hatalom) között, a határ elmosódását törvényes és törvénytelen között. Márpedig – írja Goupy – ez a történeti eredetű bizonytalansági sáv semmit nem veszített az aktualitásából: jogászok és politológusok számára ma is kérdés, hogy rendkívüli körülmények között az állam kiléphet-e a jogi keretek közül vagy sem. Folytonosság és annak hiánya - a kérdéskör az etikától a leíró tudományosságig terjed, ennek megfelelően pedig a kötelező erkölcsi normák szerinti szabályozástól olyan objektív leírásokig, ahol az etika értelmezhetetlen.

A problematikából kétértelműség következik. Ennek egyik példájaként Goupy Henry Laurens megközelítését említi, aki szerint „a terrorista egy személyiség" (*personnage*), és ennek megfelelően kell megközelíteni. (Az illető arab és palesztin kérdések szakértője).

A „kivételes állapot" (*Ausnahmezustand*) fogalmát a katolicizmustól a nácizmus felé tendáló, azt elfogadó, bár azt teljesen magáévá nem tevő Carl Schmitt alkotta meg 1921-ben. *Die Diktatur* c. művét, amelyben az alkotmányos köztársaság keretében a „kivételes állapotot" is elképzelhetőnek tartja, 2015-ben, 8. javított kiadásban újra megjelentették. Az *Ausnahmezustand* fogalma inkább 'szükségállapotként' lehetne értelmezhető, de a „kivételes állapot" elfogadottá vált a szakirodalomban. Szó szerint maga a német terminus is ezt jelenti.

Ezt követően Goupy ismét Agambenre utal, a már említett 1997-ben megjelent *Homo sacer* c. könyvére, általában az „ólom-időkre", vagyis a mindkét irányú terrorizmus felbukkanására, és főleg a történelemmé vált 2001 szeptember 11-re. Mindez aktualitást adott a „kivételes állapot" mibenléte újragondolásának és a jog esetleges felfüggesztése problémájának.

A következőkben a Bevezetés a kötet szerzőit és az írásaikat ismerteti. Ezek közül a fontosabbak:

Első helyen Yann Rivière áll, a Római Francia Intézet volt vezetője, jelenleg a párizsi *EHESS* (L'École des Hautes Études en Sciences Sociales) tanulmányi igazgatója; az egész tanulmánykötet összeállítása is az ő ötlete volt. Rivière a római eredetű „diktatúra" fogalmával foglalkozik, rámutatva a definíció nehézségeire, és Sulla fellépését állítva párhuzamba az eredeti intézménnyel. Ismert, hogy Sulla, akinek a tevékenysége a polgárháborúk idejére esik, önmagát nevezte ki diktátorrá, mégpedig meghatározatlan időre, majd i.e. 79-ben letette minden tisztségét és visszavonult a magánéletbe. Rivière megközelítésével Goupy Jean-Claude Farcy írását veti össze, aki hasonló jogi nehézségeket lát a Párizsi Kommün leverése körül. A győztesek, „a törvényen kívül álló kivégzések után" – Goupy megfogalmazásában – rendeletekkel „gyorsan" legalizálták a történteket. „Ez tehát mi volt?", kérdezi Farcy nyomán. „A győztesek igazságszolgáltatása" (*justice des vainqueurs*)?, „jogtudományi kivételezettség" (*exceptionnalité juridique*)?

Jean-Claude Monod, az orosz és szovjet elnyomó apparátus kutatója, azt vizsgálja, hogy a kivételes állapot körülményei mennyiben befolyásolták a bíróságok és a rendőrség által alkalmazott, egyébként fel nem függesztett jogrendszert, azzal az eredménnyel, hogy az előbbiek mintegy „átitatták" a ténylegesen elvárható jogi gyakorlatot még jobban komplikálva a két összetevő viszonyát. A párhuzam ehhez az íráshoz Paolo Napoli, a római Sapienza egyetem kutatója írása az egyházban meglevő pedofilia témájáról és arról a nehézségről, hogy a büntetésmechanizmus „két szinten" közelíti meg a kérdést.

2015. nov. 13-án a párizsi Bataclan színház ellen iszlamista merényletet követtek el, amiben 91-en az életüket vesztették, és a sérültek száma 200 volt. Nicolas Klausser jogszociológus ebből az esetből kiindulva azt elemzi, hogy „a szükségállapot hogyan hatolt be, éspedig mélyen, a fennálló szabályozás jogi hézagaiba".

Augustin Simard, a Montreali Egyetem politológusa írása Otto Kircheimerről szól, aki valaha Carl Schmitt híve és legjobb tanítványa volt, de útjaik ellentétes irányt vettek, elkerülhetetlen szakítással, és arról, hogy mindez a jog felől nézve hogyan közelíthető meg.

A Bevezetés második része a *rendkívüli állapot* időtartamával foglalkozó írásokat veszi sorra. Az időtartam, írja, nem definiálható, hacsak nem tisztázzuk előzőleg a normális és a rendkívüli állapot fogalmát, ez pedig *a posteriori* értelmezéseket tehet lehetővé. Itt az Althusser tanítvány Étienne Balibar (az Októberi Forradalom elemzője), és a jogfilozófus Carlos Miguel Herrera írásait állítja párhuzamba, ahol az utóbbi az 1976-os chilei puccs körülményeit vizsgálva eljut a „Terrorista állam" fogalmához. Az ilyen vizsgálódások, állapítja meg Goupy, mindig ahhoz a fájdalmas (*lancinant*) kérdésfelvetéshez vezetnek, hogy mely ponton válik az ideiglenesnek szánt állandóvá.

Kivételességek kétségkívül léteztek minden történelmi korszakban, azonban a fogalom jog által megfogalmazott formájában már nem. Jean-François Kervégan jogfilozófus szerint a jogi értelemben vett *kivételnek* csak akkor van értelme, ha a *kivételes állapot*ot az alkotmányos államberendezkedéssel együtt helyezik hatályba. Nevek és fogalmak, *engedelmesség*, *felségsértés*, *lázadás*, *új térbeli függés*, *globalizáció* – meganynyi filozófiai és jogi kategória. „Új térbeli függés" kifejezéssel próbáljuk visszaadni a francia *déspatialisation* fogalmát, amely azt tűnik kifejezni, hogy a munkavégzők elvesztik a közvetlen fizikai kapcsolatot a munkaadóikkal (otthoni munkavégzés, távoktatás), de az alárendeltséget és a függési viszonyt nem. Ezt a definíciót javasolja Laurent Taskin online talált elemzése: https://shs.cairn.info/revue-francaise-de-gestion-2010-3-page61?lang=fr. Mindez pedig új konstrukciókat, többek között a kontinuitás-diszkontinuitás kérdéseit veti fel.

Ebben az összefüggésben az írás bevezeti az „újraértelmezés", „újraalkalmazás" (*réappropriation*) fogalmát mind időben (ld. Francia forradalom – Októberi Forradalom) mind térben (anarchisták, terrorizmus Franciaországban, Olaszországban – hozzátehetjük: Görögországban, sokban olasz hatás alatt) egy XIX. századig visszanyúló kontinuitás keretében.

Az eredetileg (az egyházra vonatkoztatott) 'világi bíráskodást' (*temporalité*) „ideiglenesség" jelentéssel újraértelmezve felvetődik a kérdés, hogy a *rendkívüli állapot* lehet-e jogi válasz a válságra. A nehézség itt az, hogy magát a válságot is nehéz definiálni: már a 20. sz. hajnalán is olyan természetűek voltak – „transzcendenciákra alapozott berendezkedéseket" illetően -, hogy azokra a jogi megközelítések elégteleneknek bizonyultak. Olyan nevekkel találkozunk, mint Eric Voegelin (politikai gondolkodó), Thierry Gonthier (morálfilozófus), Ninon Grangé (jogfilozófus), Erwan Sommerer (politológus), Vittorio Morfino (filozófiatörténész) és mások. A Bevezetés azzal ér véget, hogy az egyes szerzők véleményét tiszteletben tartva, olyan válogatás született az ókortól máig tartó időszakot átfogva, amely egyaránt figyelembe veszi a történelmi, filozófiai és metodológiai megközelítéseket.

Jean-Claude Monod, filozófus, filmszakember, az École Normale Supérieure végzett hallgatója, a diktatúra fogalmát vizsgálja Lenintől Schmittig. Monod azzal a megállapítással kezdi, hogy az egész kötet címét is adó „diktatúra és szükségállapot" iránti érdeklődés biztosan nem tudósi elmélyültség eredménye. 2001. szeptember 11-e és az *emergency powers* életre hívása, de a párizsi Bataclan színház elleni merénylet után is a világ már másként közelíti meg a problematikát. Ez vonatkozik elsősorban a „démoni erejű" (*sulfureux*) Carl Schmitt munkássága iránti érdeklődésre, akitől mindamellett nem lehet elvitatni a kérdés beható vizsgálatát. A természet-

tudományoktól kölcsönzött *azonos lényegűség* (*homologie*) fogalmát használva tér rá a „proletárdiktatúra" elméletére. A jól ismert, és pozitívnak Európában csak ritkán értelmezett fogalom párhuzamos Hugo Preuss „*Verfassungsmässige Diktatur*"-jával ('alkotmányos diktatúra') vagy az amerikai „*constitutional dictatorship*"-pel, amelyet 1948 után „számba jöhető" fogalomnak tartottak (Clinton Rossiter ilyen értelemben jelentetett meg egy monográfiát). Azonban a diktatúra pozitív felfogása úgy jobbra mint balra háttérbe szorult, és új kérdésfelvetések születnek mint a római *iustitium* ('törvényszünet') újraláttatása, amely majdnem szinoním a „rendkívüli állapottal", viszont nem vesztette el a hitelét az utóbbival ellentétben.

A XX. század új legitimációkat talált mind a jobb, mind a bal oldalon. A cikk a *proletárdiktatúra* fogalmát Lenin „Állam és forradalom" c. művével kapcsolja össze, bár ismert, hogy több mint fél évszázaddal korábbi marxi megfogalmazásról van szó, és az is ismert, hogy a ma rossz hangzású szó tartalmát többször átértelmezték. Lenin maga Marx és Engels írásaiból idézeteket ragadott ki, és saját értelmezéseket adott. Így pl. Engels általánosabb megfogalmazásának („az állam egy speciális elnyomó szervezet"), amely szerinte egy „csodálatos és különlegesen mély értelmű definíció", azt az értelmet tulajdonította, hogy egy „maroknyi gazdag speciális elnyomó hatalmát" a proletariátusnak a burzsoáziával szembeni hatalmával kell helyettesíteni, ez pedig mint olyan az állam, mint állam elnyomó apparátus hatalmában áll. Az ellentmondást maga Lenin is észrevette, és azzal próbálja meg Engels szavait kiforgatni, hogy ilyen „helyettesítést" (a diktatúra diktatúrával való helyettesítését) Engels úgy gondolja, hogy azt egy „időleges felfüggesztés" (*mise en sommeil*) után kell érteni, vagyis, *miután* az állam teljes egészében átvette a

termelőeszközök birtokát az egész társadalom nevében, azaz a szocialista forradalmat követően.[7]

A klasszikussá vált séma egy a proletariátus által gyakorolt diktatúrát tételez állami kényszerviszonyok keretében, ahol forradalom és új rendszer realizálódik, amely után és amely révén az osztályviszonyok megcserélődnek (*l'oppression d'une classe par une autre*), és éppen ez az állam *létoka* (*raison d'être de l'État*). A Szovjetúnió történetében csak az „átmenet" valósult meg. Lenin – Engels nyomán – kifejti, hogy „a demokrácia szintén Állam" (*État*), és következésképp, amint az Állam elhal, a demokrácia szintén el fog halni. Csak a forradalom tudja „eltüntetni" a burzsoá államot. Az általánosságban vett Állam, vagyis a demokrácia csak „elhalni" tud.[8]

Tény, hogy Marx és Engels az erőszakot „a történelem bábájává tették". Mégis mellbe vág, ahogy Lenin a klasszikusoknál ténylegesen ritkán előforduló megfogalmazást, a *proletárdiktatúrát*, azonnal a legfigyelemreméltóbb és legfontosabb vonások közé sorolja, sőt visszamenőlegesen oda is elhelyezi, ahol a

[7] Leninnek ez a műve annak idején kötelező olvasmány volt az egyetemen. A jelen sorok írója, mint afféle *széplélek*, az írás stílusát *útszélinek* tartotta, és néhány beleolvasás után, nem történész szakosként, nem folytatta. Az eszmefuttatás mindamellett biztosan tanulságos filozófusoknak és politológusoknak. Most újra belelapozva, az első megjelenés után több mint száz évvel, figyelemre méltónak tűnt a befejezés. Rudas László 1919-ben fordította le magyarra. Az 1977-ben a Kossuth Könyvkiadónál megjelent új magyar kiadás, a következőkkel ér véget: „De a brosúra második része [...] alighanem sokáig várat még magára; kellemesebb és hasznosabb dolog «a forradalom tapasztalatait» végigcsinálni, mint írni róluk. Petrográd, 1917. november 30. A Szerző" [Lenin] (170.o.). A fordítás hitelessége és pontossága ellenőrizhető: a kérdéses rész a könyv 1972-ben Moszkvában megjelent példányában a 122. oldalon eredetiben olvasható. A magyar fordítás 142. oldalán még egy figyelemre méltó rész található: „ezek az urak ma a kapitalistáknak engedelmeskedve dolgoznak, még jobban dolgoznak majd holnap, amikor a fegyveres munkásoknak fognak engedelmeskedni". A fordítás hitelességében tehát nincs okunk kételkedni. Végül, a stílusra vonatkozóan egy kiragadott mondat: „Európa felugrik majd ültéből és ujjongva kiáltja: Jól áskálsz vén vakand!" (39.o.).

[8] Kommentár helyett az idézett orosz kiadás szerint: „Государство не «отменяется», *оно отмирает*" (16.o.).

szó nem fordul elő, vagyis a Kommunista Kiáltványba. Lenin a Kiáltványról írva jegyzi meg, hogy *proletárdiktatúra* kifejtése az írás legfigyelemreméltóbb és legfontosabb vonása, majd önmagát cáfolva hozzáteszi: „ahogy a Párizsi Kommün után kifejezték magukat". Vagyis, tehetjük hozzá, több mint húsz évvel a Kiáltvány közzététele után, ahol ez a kifejezés nem szerepel.

Megállapíthatjuk: Marx és Engels „munkás-" vagy „népforradalomról" írnak. Ennek első fázisa a „demokrácia meghódítása" (*conquête de la démocratie*). Lenin elhagyja ezt a szót, és az „erőszakos megdöntést" (*renversement violent*) „proletárdiktatúrával" helyettesíti. A proletariátus politikai dominanciája elérkezik a *felfegyverzett tömegekhez*, amely senkivel nem osztja meg a hatalmat.

Marx és Engels egy alkalommal, 1872 június 24-én, módosították a Kiáltványt. Az új kiadás Előszavában leszögezik, hogy ennek „a programja ma néhány ponton idejétmúlt". A Kommün megmutatta, hogy a munkásosztály nem érheti be azzal, hogy átvegye „a kész államot, és azt a saját elgondolása szerint (*pour son propre compte*) működtesse". Az utóbbi idézet különben Marx korábbi művéből való.

Lenin a marxi *Brumaire 18-ája* utolsó, 7. fejezetének a megállapítását arra nézve, hogy az elnyomó gépezetet meg kell törni, azt az „államelhalással" összekötve. Oda érkezik el – Dominique Colas idézésében -, hogy tömegterrort kell alkalmazni a „vérszívó" kulákokkal, pópákkal és fehérgárdistákkal szemben: „trojkát kell létrehozni diktátorokból, a prostituáltakat, akik elcsábítják a katonákat, százával kell vagy agyonlőni vagy deportálni, ugyanúgy deportálni kell a régi katonatiszteket, a mensevikeket, minden gyanús elemet" (idézve a recenzeált könyv 183. oldalán). Egy lépés, és a „szükség-„, a „rendkívüli", a „különleges", fogalmánál vagyunk: a Cseka létrehozásánál.[9]

[9] Az állandóan visszaköszönő kulcsfogalom, a „rendkívüli", „speciális" stb., nyelvileg is kulcs: világosan, az „egyenlőség" nem tudja lefedni a valóságot,

A Cseka a proletárdiktatúra politikai elnyomóapparátusa; másik aspektusa, a gazdasági, azonban közvetlenebbül utal a Kiáltvány azon részére, amely szerint a *termelőeszközöket* a proletariátus kezébe kell adni. Az *elsajátítás* jogi fogalma a *kisajátításra* és a „kuláktalanításra" váltott, hatalmas ellenállást, számos kivégzést, és éhínségeket hozott magával.[10] A proletárdiktatúra legitimálása – Monod szerint – *A gothai program kritikája* egy rövid passzusán alapult: „a kapitalizmusból a kommunizmusba való átmenet között forradalmi változás történik. Ennek a fázisnak egy politikai átmenet felel meg, amely nem más, mint *a proletariátus forradalmi diktatúrája*" (idézve Monod által a Marx összes 1977-es francia kiadásából [1429.o.], és fordítva a recenzeált könyv 184. oldalán olvasható Monod által adott szövegből).

„Átmeneti diktatúra"? „Megbízotti diktatúra" (*dictature de commissaire*)? Minek értelmezzük ezt? Lenin az *Áprilisi tézisekben*, Kautzky írását felhasználva, így gondolja: hacsak nem vagyunk anarchisták, el kell ismernünk egy Állam szükségességét, vagyis egy *erőszak* létét a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet során. Az erőszak mikéntjét a forradalmi osztály fejlettségi foka, valamint a polgári és kispolgári rétegek ellenállása határozza meg. Ebből következik, hogy nincs elvi ellentmondás a szovjet, vagyis a szocialista demokrácia és az egyedek által alkalmazott diktatórikus hatalom között. Kautzky azonban élesen szembeszállt az interpretációval, többek között csúsztatást vetve Lenin szemére: a demokrácia a többség uralmát jelenti, de a kisebbségek létének és jogainak az elismerését és védelmét is.

bármennyire fájdalmas is ez. A „Cseka" jelentése „Rendkívüli Bizottság" (https://ru.wiktionary.org/wiki/Чека), vö. még https://moszkvater.com/cseka-a-voros-terror-megtestesitoje/).

[10] Itt megemlíthetjük a rezsim jellegzetes *hárítását* (ahogy ma [2025] sem „háború" folyik Ukrajnában, hanem „speciális hadművelet"): az éhínséget tagadták, és pl. a „rossz termést" (неурожай) tették felelőssé a gondokért. Azt, hogy az USA-ból pl. hat hajórakomány élelemsegély érkezett, senki nem említi.

Az első világháború kitörése alaposan megzavarta a marxista teoretikusok elképzeléseit a „fejlődés törvényszerűségeiről", ahogy Kautzky *elgondolta* a proletárforradalmat, és ahogy Lenin azt *meg is valósította*, írja Monod. C. Schmitt, ellentétben az 1921-es felfogásával, a nemzeti szocialista rezsim számára – ahogy ez az ókori Róma esetében volt – egy időben limitált diktatúrát, ez lenne a „megbízotti diktatúra", összeegyeztethetőnek tartott a jogállamisággal, míg ezzel ellentétes lett volna a „szuverén diktatúra" vagy a „felség diktatúrája" (*dictature souveraine*). 1920-ban Schmitt még olymódon ad igazat Leninnek, hogy tekintve, hogy Kautzky úgy akarja a proletárdiktatúrát cáfolni, hogy a diktatúra, szerinte, szükségszerűen individuális, a kollektív diktatúra nem más, mint terminológiai ellentmondás. Márpedig, jegyzi meg Schmitt, mivel a marxizmus számára minden valós politikai mozgás hordozója a tömeg, és nem az individuum, nem nehéz a proletariátust autentikus cselekvőként elképzelni, és így a diktatúra hordozójának megtenni. Tehát a proletárdiktatúra nem terminológiai ellentmondás. Schmitt elhallgatja, hogy Kautzky rámutatott, maga Lenin elismeri, hogy a „kollektív" diktatúra irányítója korlátozott számú individuumok egy csoportja. Az egész problematikában a tartalmakat és a terminusokat meglehetősen gyakran összemosták, amint még a közelmúltban is tette a trockista Daniel Bensaïd a proletárdiktatúráról, mint egy „osztály" diktatúrájáról szólva, sőt még „diktátor nélküli diktatúrát" (*dictature sans dictateur*) is említve. Ez már „a dialektika igazi csodája ..." („*merveilles de la dialectique ...*"), jegyzi meg Monod. A következőkben neveket és egymásnak nekifeszülő nézeteket olvashatunk (Lenin, Kautzky, Radek, Trockij), míg Monod ismét az 1920 körüli Schmitthez jut el: a Schmitt megfogalmazása szerinti Kautzky, mint a marxizmus ortodox képviselője számára, nem lehetséges érlelni a szerves fejlődést, mert így az elgondolás

az értelmétől lenne megfosztva, ugyanakkor – így Schmitt - a bolsevik érvelés szerint a történelmileg meghaladott burzsoázia, amely mégis minden eszközzel védi a hatalmát, mesterséges akadály a szerves fejlődés útjában, tehát a mesterséges beavatkozás a szerves fejlődés érdekében indokolt, és ez éppen a proletárdiktatúra értelme. Lenin téziseiben és Trockij „Anti-Kautzky"-könyvében[11] jelenik meg az elképzelés a legvilágosabb formában: „a burzsoázia *történetileg* hanyatlásra van ítélve. A proletariátus a *történetileg* felemelkedő osztály, s ezért joga van erőszakot alkalmazni, a neki tetsző legalkalmasabb formában, s így szolgálni a történeti fejlődést a történetileg hanyatlásra ítélttel szemben.

Schmitt még határozottabban ad igazat Leninnek és Trockijnak *Parlamentarizmus* könyvében[12]. Ekkor 1924-ben vagyunk, vagyis a konzervatív jobboldaliságtól a „soreli regiszter" felé történő elmozdulás idejében. Behozza Németországba G. Sorel erőszak-elméletét, és két világpolitikai jelentőségű vezetőt magasztal: Mussolinit és Lenint. Minden idealizálást elvet, és a politikára koncentrál: a politika a háborúval azonos. Leninnél „osztályok háborúja" (*guerre des classes*), Mussolininál „nemzetek háborúja" (*guerre des nations*). Az ellenségesség abszolutizálása, az erőszak apológiája, a diktatúra választása a demokráciával szemben, mindez egy jéghideg (*glaçante*) Mussolini és Lenin–Trockij dicsőítésbe konvergál:

---

[11] L. Trotzki, *Terrorismus und Kommunismus* (*Anti-Kautsky*). Hamburg, Herausgegeben vom Westeuropäischen Sekretariat der Kommunistischen Internationale, 1920.

[12] Monod az 1988-as francia fordítást használja: *Parlemantarisme et démocratie* (Paris, Seuil). Ennek német eredetije, *Die geistesgeschichtliche Lage des heutigen Parlamentarismus* (1. kiadás: 1923) 10. kiadásban 2017-ben jelent meg Berlinben Duncker & Humblot GmbH gondozásában. Magyar fordítása, amennyire a jelen sorok írója tudja, nincs. Mérvadó bevezetésnek tűnik Pethő Sándor, *Carl Schmitt útja a totális állam felé*. MTA Filozófiai Intézet, Doxa könyvek, 1993.

„Trockij joggal veti a demokrata Kautzky szemére, hogy tudatában a relativitásoknak, nincs is merszük az erőszak alkalmazására és a vérontásra”.[13]

A sorelizmus fasiszta felfogásának az előnyben részesítése abban is megnyilvánul, hogy aláhúzza a *mítosz* mozgósító erejét. Ez a valaha olyannyira mindent átfogó gondolat mára teljesen visszaszorult, és a *kivételes állapot* különböző megközelítései és elnevezései léptek a helyébe: Hugo Preuss megfogalmazásában és elképzelésében pl. az „alkotmányos diktatúra”, amely szerint egy *köztársasági alkotmány*nak, éppen az Alkotmány megőrzése érdekében, elő kell irányoznia a diktatúra lehetőségét. Preuss tiszteletét nyilvánítja Schmitt könyve iránt, és megjegyzi, hogy „sajnos” a Weimari Alkotmány 48. cikkelye az Elnök különleges hatalmáról az utóbbi időben nagyon is gyakran előtérbe került, de így volt ez korábban az 1919-es berlini spartakista felkelés ellenében is. Monod azzal fejezi be a tanulmányát, hogy az *alkotmányos diktatúra* fogalmát viszontláttuk 1948-ban az Egyesült Államokban, és ha ma továbbra is nyitott kérdés, hogy *diktatúrával* mentsük-e meg az *alkotmányosságot*, az előbbi fogalom visszaszorult a nyilvános szóhasználatban, és sokkal inkább a „kivételes állapot” alkalmasint definiálatlan fogalma kezd kísérteni, amely talán fel is emészti belülről a jogállam biztosítékait.

A harmadik áttekintésre érdemes tanulmány az orosz és szovjet kivételes állapotok számadatait vizsgálja Juliette Cadiot tollából. Cadiot Richard Wortmanhoz, a *Scenarios of Power* szerzőjéhez nyúl vissza. Ebben a megközelítésben újra felbukkan a *mítosz*, mint a szuverén hatalom megtestesülése, alávetve

[13] Monod ezt az 1988-as francia fordítás 80. oldaláról idézi. A 2017-es német kiadásban ez a 77. oldalon szerepel: „Wie Trotzki gegen den Demokraten Kautzky mit Recht bemerkt: im Bewußtsein von Relativitäten findet man nicht den Mut, Gewalt anzuwenden und Blut zu vergießen”. Kérdéses fejezet címe: „A diktatúra a marxista gondolkodásban”.

azonban a végrehajtó hatalomnak. Egyszerre szólíttatva fel és vettetve alá a végrehajtó hatalomnak, a jogászok egy ilyen közegben kevéssé önállóak. Hasonló szűk keretek között azután a jogszerűségre való törekvés nem összeegyeztethetetlen valamely autoriter rezsimmel. A jogszerűség elvének az igenlése és az orosz végrehajtó hatalom állandó gyanakvása bármely jogállami modellel szemben, azt a típusú feszültséget eredményezte, amely lehetővé teszi, hogy kielégítően számot adjunk az első pillanatra ellentmondásosnak tetsző társadalompolitikai dinamikákról. Jörg Baberowski egyenesen azt vallja, hogy a *kivétel* a hatalom gyakorlásának bevett módja volt a polgárháború és a sztálini uralom alatt. A hatalmi kérdés tekintetében a válságok állandó fenyegetése legitimálta a terrort és a bíróságon, illetve a peren kívüli eljárásokat.

Ezek értelmében a cikk a kivételes állapotok dekrétumait és szóhasználatait (úgymint *rendkívüli állapot*, чрезвычайное положение, *rendkívüli biztonsági intézkedések* [a forradalmi mozgalom ellen 1881 után], усиленная охрана, *hadiállapot*, военное положение, *ostromállapot*, осадное положение) veszi górcső alá 1881-től kezdve. Ezt követően azokat a szélsőséges eseményeket tekinti át, amelyek során a kivétel szabállyá vált (A *Sztálini Fordulat*, Le Grand Tournant stalinien, 1929-1932), a Nagy Terror, la Grande Terreur, 1937–1938), végül pedig mindezen mintegy rohamokban fellépő (*paroxysmiques*) események hatását az igazságszolgáltatásra.

Ennyi bevezetés után is sejthetők az ellentmondások. Csendes időszakokban a jogászok a szakmai kiváltságaikra figyeltek a peren kívüli (внесудебные) és a rendkívüli (чрезвычайные) rendelkezések ellenében: a társadalmi viszonyok felbomlása idején a stabilizáláson fáradoztak. Ugyanakkor forradalmárok is voltak, olyanok, akik előtérbe helyezték egy új, forradalmi jog létrehozásának a képességét is, amely a forradalom hozta

rendkívüli jelenségeket – elképzelésükben – integrálni volt hivatott.

Oroszországban 1918-ig nem létezett alkotmány, noha a jogászok és a történészek feltették azt a kérdést, hogy az 1864-es nagy reformok után a mindenkori rendszer nem fél-alkotmányos volt-e. Pl. a reform bevezette a bírói függetlenség elvét, de a csak a birodalom központi területein, másutt az igazságszolgáltatás a helyi kormányok rendőrségétől függött. Emellett a liberálisnak mondható rendelkezéseket is többször vitatták a terrorizmusra, majd II. Sándor cár 1881-es meggyilkolására hivatkozva. A helyi kormányzók preventív rendelkezéseket hoztak, amelyek sorában az egyszerű gyanú alapján történő letartóztatás is helyet kapott. Az 1905–1907-es események során a birodalom 87 régiójából 40-ben hadiállapot uralkodott, 27-ben rendkívüli önvédelmet (*défense extraordinaire*), 15-ben pedig megerősített önvédelmet (*défense renforcée*) vezettek be. A „rendkívüli önvédelem", vagy inkább „rendkívüli biztonsági intézkedések" (положение чрезвычайной охраны) keretében preventív jogi és katonai jogosítványokkal ruházták fel a helyi kormányzóságokat. Lenin mindezt Oroszország igazi alkotmánya hiányának nevezte, tekintve, hogy a céljuk a cárral szembeni, valamint a munkásmozgalommal és a sztrájkokkal szembeni fellépés volt. A későbbi rendelkezések (pl. az erőszakos kitelepítés) ekkor már mind előfordultak. A jog felfüggesztésének a gyakorlata folyamatosan eltartott a szovjet éráig. Az első világháború csak erősítette a folyamatot, a béke eljöttével azonban az orosz praxis mégis hasonló maradt: folytatódott a Lengyelország elleni háborúval, a polgárháborúval és a diktatúrával. Cadiot Peter Holquistot idézi, aki szerint 1914-től 1921-ig „válságok kontinuumáról (*un continuum de crises*)" lehet beszélni. A háború, majd a polgárháború körülményei között a bolsevik vezetés mindenütt biztatta a helyi vezetőket a

forradalmi (jog)rend (*ordre révolutionnaire*) kivételes eszközökkel való fenntartására. Olyan rendelkezésekkel kell számolnunk, mint a vasúthálózat felügyelet alá helyezése, a „vörös terror", tüsszedés, ítélet nélküli kivégzések, cenzúra, tüntetések betiltása, idegenek és „burzsoá" elemek megfigyelése, bírósági határozat nélküli letartóztatások, kisajátítás és hivatali kizsarolás (*expropriations et extorsions*). Mindebben még a vidék és Moszkva ellentéte is jelen volt. 1919-ben a Cseka halálbüntetési jogát korlátozták, mindamellett a vallatási jogosítványa megmaradt. A lengyelországi háború befejezésével és a NEP bevezetésével, a törvénykezés felfüggesztette a Cseka jogait és lebontotta forradalmi bíróságokat. Az utóbbi rendelkezés azonban nem annyira a polgárháborúban játszott szerepüknek szólt, mint inkább annak, hogy túl elnézőek voltak a rendszer ellenségeivel szemben. A Csekát GPU-nak (Állami Politikai Hatóságnak) nevezték át. A Vörös Hadsereg jogait csekély mértékben korlátozták; ezeket azonban az elkövetkezendő sztálini vezetés alatt visszaállították.

Az ingadozó hatalmú és megbízatású territoriális berendezkedések pán-orosz szerveződések, mint „Kettős és Hármas Bizottságok (*Dvojkák* és *Trojkák*) biztosították úgy a kontinuitást, mint a rend fenntartását. Ezeket az orosz források is „bíróságon kívüli" (внесудебные) szerveződéseknek tekinti. A trojkák különösen a deportálásokban és a „kuláktalanításban" kaptak fontos feladatokat.

Faluhelyen a rendőrség kötelessége volt trojkák létrehozása a „paszportizáció" (паспортизация) megvalósítása céljából. Ez az intézmény nem tett világos különbséget az útlevél és a személyi igazolvány kiadása között, és az igazi célja a nemkívánatos elemek (prostituáltak, koldusok, kereskedők, papok, etnikai kisebbségek, úgymint lengyelek, németek, csecsenek, ingusok) kiszűrése és eltávolítása volt. A kampány csúcspontját

a mintegy hétmillió halált eredményező éhínség és azt követő repressziós társadalmi kataklizma képezte 1932-1933-ban. Ezt követően a dvojkákat és a trojkákat feloszlatták, és legalábbis papíron, garantálták a bírák függetlenségét.

Végül, 1937–1938-ban, annak folyamán, amit francia mintára „Nagy Terrornak" nevezett el a történettudomány, sommás ítéletek formájában néhány hónap alatt 681 usque 692 személyt ítéltek halálra, míg 1,4 millió embert tartóztattak le. Akiket nem végeztek ki, deportálták és Gulag-táborokba zárták. A megtorlások csúcspontján naponta 1500 embert végeztek ki. A politikai rendőrség feladata volt még az „ellenség leleplezése", a nyomozás és az ítélethozatal. Azoknak a kivégzését, akiket *ad hoc* eljárásban halálra ítéltek, lázadástól tartva, nem hozták nyilvánosságra. Egy 1937. júliusi rendelkezés „tisztogatást" irányozott elő az eltérő nemzetiségű párttagok között, ami lengyeleket, németeket, finneket, észteket, letteket, görögöket, románokat, kínaiakat érintett. Erre a célra listák (учёты), „priuszok" álltak rendelkezésre, amelyek alapján minden gyanúsítottat letartóztattak, a kihallgatás alatt kínzást alkalmaztak, majd az érintetteket tanúk nélkül elítélték, és vagy főbe lőtték vagy deportálták őket.

A bolsevikok 1917 októberében felfüggesztették az ideiglenes kormány törvénykezését és megszüntették a birodalmi törvényszékeket. A hivatalos közlönyökben először forradalmi nyelvezetet használtak, majd visszatértek a jog formális nyelvéhez. Ahogy az új hatalom egymás után hozta a rendeleteket, egyre inkább egy kettős jogi apparátus kezdett megjelenni: egy forradalmi és egy népbírósági. A sémához hozzáadódott a Cseka, vizsgálati, és néha ítélkezési és kivégzési felhatalmazással a Forradalom ellenségeivel szemben, akik széles értelemben voltak meghatározva. Az új rezsim és az új társadalmi rend védelmében egy hármasság jött létre: szabályos törvénykezés, forradalmi törvénykezés, és terror.

A francia forradalmárokkal szemben, a bolsevikek, mint marxisták, lemondtak a jogról, mint valamely fikcióról, nem fogadták el, hogy a jog a társadalmi rend alapja lehet, és elvetették azt az igényt, hogy a jog semlegességre törekszik. Az, szerintük, sokkal inkább létrehoz, mintsem tükröz társadalmi normákat. Ez a meggyőződés finalista felfogáshoz vezetett: a jog célja a forradalom és a szocialista állam védelme, osztályok nélküli társadalom, szocializmus létrehozása. 1917-es kezdettel három határozatot hoztak: az első eltörölt minden megelőző jogi intézményt. A második 1918 február 15.-én kimondta, hogy vád és védelem dolgában lehetséges volt a régi rendszer jogászaihoz fordulni, de csak azokhoz, akiket a szovjetek kiválasztottak. Harmadikként, a 11. cikkely meghagyta azt a lehetőséget, hogy polgári és büntetőjogi ügyekben lehetséges legyen a régi közhivatali működés, amennyiben azt az új kormányzás nem törölte el. A törvénykezésnek azonban nem volt szabad ellentmondania a bíró „forradalmi jogi meggyőződésének". A bíró kevésbé ítélhetett egy jogi formalizmus keretében mintsem inkább a saját „igazságérzetének" (справедливость) engedelmeskedve. A „Forradalmi Törvényszék" tagjait azonban a szovjetek választották meg, és ők hozták létre a vizsgálóbizottságokat (*départements d'enquêtes*) is.

A népbíróságok hivatkozása a „forradalmi tudatra", amiben a német pszichológiai iskola is szerepet játszott, széles értelmezési jogosítványt adott a bolsevikokhoz közel álló bíráknak.

A forradalon első éveiben a bírák a szovjetek helyi szerveinek voltak alárendelve, amelyek időnként megengedték maguknak, hogy felülbírálják a törvényszékek és a helyi politikusok döntéseit engedelmességet követelve tőlük, néhány esetben utasításokat adva, illetve felmentve azokat, akik megtagadták az engedelmességet. A „forradalmi lelkiismeret" gyakorlata olyan eltérések létrejöttét eredményezte, amelyek ellen

Lenin is felemelte a szavát: „lehetetlen, hogy ugyanazon vétekért más büntetés járjon Moszkvában mint Kalugában". Új jogszabálygyűjtemény azonban nem állt rendelkezésre, és így a birodalmi kodifikáláshoz – Lenin szavával „a nomád hordák törvénykezéséhez" – voltak kénytelenek fordulni, a fentebb említett nehézségekkel találkozva (a rendelkezésre álló büntetőtörvénykönyv 1845-ből származott). Az 1922-es törvénygyűjtemény már a munkásállam érdekét tartotta szem előtt.[14] A törvényalkotás, amelyet Lenin személyesen felügyelt ragaszkodva a halálbüntetés kodifikáláshoz, nem fogadta el a *nullum crimen, nulla poena sine lege* elvét[15] azzal, hogy behozta az *analógia* elvét: ha egy bűncselekmény nem volt kodifikálva, akkor a bíró a legközelebb eső paragrafusra volt köteles támaszkodni. Ilymódon az adódott, hogy három új elv lett kodifikálva: analógia, a bírói megítélés (*discrétion judiciaire*), és az osztálytudatosság (*favoritisme de classe*). Ebben a rendszerben azután még „enyhítő körülmények" (mint pl. az éhínség) vagy a „jóvátétel" is helyet kaptak.

A 30-as években a büntetőintézkedéseket maga Sztálin irányította jelentős mértékben súlyosbítva pl. a lopásért járó megtorlásokat. 1932-ben, miközben ő maga Szocsiban üdült, halálbüntetés vagy tíz év kényszermunka kilátásba helyezésével elkobozta az éhező parasztok gabonáját. A rendelkezés a jog mindenféle közbenjárása nélkül azonnal hatályba lépett.

A Csekát korlátozhatták, illetve látszólag megszüntethették, de a szabályos eljárások mellett a „törvényen kívüliek" tovább-

[14] Érdemes emlékeztetni, hogy a Szovjetúnió hivatalosan 1922 dec. 30.-án alakult meg. Ugyanezen év augusztusában a szovjethatalommal elégedetlen tudósok és írók mintegy 160 fős csoportját letartóztatták, majd kitoloncolták az országból (M. Heller – A. Nyekrics, *Orosz történelem* II. kötet, Bp., Osiris, 2000: 579).

[15] 'Nincs bűncselekmény, nincs büntetés törvény nélkül', vagyis csak olyan büntetés szabható ki, amelyet a bűncselekmény elkövetése előtt a törvény lehetővé tesz. Ezt a jogelvet a középkori önkénnyel szemben a polgári átalakulásért és a jogegyenlőségért küzdő erők vívták ki.

ra is léteztek. Ilyen volt egy speciális testület, az „OSZO", világosan a Cseka folytatása, amely minden bírósági végzés nélkül deportálásokat rendelhetett el. Az OSZO-t csak Sztálin halála után szüntették meg. Az orosz rövidítés (OCO), az „Особое совещание" megjelölést takarja, amelyet Cadiot „*Conférence spéciale*"-ként fordít franciára.

Az egész adminisztratív valóságot Ernst Fraenkel nyomán „kettős államnak" nevezhetjük.[16] Fraenkel tézisének a lényege (a náci Németországra vonatkoztatva), hogy párhuzamosan létezett a rendelkezéseket megfogalmazó és betartó *normatív állam* és az *intézkedő* vagy *rendelkező állam*, ahol az utóbbi hatalma jelentősebb volt az előbbinél, miközben azt el nem törölte. Szovjet viszonyokra vonatkoztatva ezt azt jelentette, hogy a *normatív állam* a bíráké volt, míg az erősebb *intézkedő államot* a politikai rendőrség képviselte.

1932 júniusától, amikor először adtak hírt a Pravdában a „kuláktalanítás" körüli túlkapásokról, leleplezték a trojkákat, egyidejűleg pedig egy titkos eljárást rendszeresítettek a „speciális ügyek" (спец дела) kezelésére. 1934-től „speciális testületek" (специальные коллегии) zárt ajtók mögött kezelték az ügyeket, ideértve az ellenforradalmi izgatást is.[17]

A túlkapások elleni fellépés a „szovjet törvényesség" nevében és a tisztogatások szükségességének az emlegetése párhuzamosan folyt, és az ellentmondás világosan érzékelhető volt. Például a politikai rendőrség szemére vetették, hogy először letartóztat, és csak utána „rostál" (*trie*), miközben a „kulákok" elleni fellépés intenzívebbé tételét sürgették. 1935-36-ban több

[16] Fraenkel alapvető műve a politikai közigazgatásról 1941-ben jelent meg angolul: *The Dual State*. Német címe: *Der Doppelstaat* (ld. az online térben: https://merce.hu/2022/05/08/ernst-fraenkel-a-kettos-allam/).

[17] A „speciális" ma is az orosz politikai zsargon mindennapjainak a része. Ami Ukrajnában folyik – orosz nézőpontból - „СВО", „Специальная военная операция (на Украине)", vagyis „speciális ukrajnai hadművelet". A beavatkozás első időszakában a „háború'" szó tiltott volt.

amnesztia rendeletet hoztak, és elítélték a retorziós hullámokat. Andrej Visinszkij főügyész ezt a „szélcsendet" arra használta fel, hogy ismét szóba hozza a politikai rendőrség tekintélyét, és helyet követeljen neki úgy a nyomozásokban, mint az ítélethozatalokban. Egy 1935-re vonatkozó mérleg azt az eredményt hozta, hogy a vizsgálatok 90–95 százalékát a politikai rendőrség (az NKVD: egészen pontosan Belügyi Népbiztosság) folytatta le, míg a dvojkák és a trojkák részesedése az OSZO-val egyetemben a kényszermunkára ítéltek esetében 41,3 százalék volt. Az NKVD élén álló Genrih Jagoda felpanaszolta, hogy a vizsgálatokat átengedték a bíróságoknak, kritizálta a politikai éberség hiányát, a hétköznapi értelemben vett igazságszolgáltatás lassúságát, amely lezüllesztette a szabályos peres eljárásokat a forradalmi igazságszolgáltatás szintjére. Kritizálta, hogy a bíróságok nem parancsoltak tiszteletet, a bírák nem öltöztek megfelelően, a képzettségük nem volt elégséges, és a teljesítményük nem volt összhangban a szovjet lakosság szintjével és az ország nagyságával. 1934 után a politikai rendőrség majdnem teljes egészében visszaszerezte a börtönügyek ellenőrzését, míg teljhatalmú felelőse lett a Gulág-telepeknek. A versengés az ügyészi hivatal és a politikai rendőrség között nem szűnt meg: 1936 februárjában Visinszkij megvádolta az OSZO-t, hogy a vizsgálatokat *in absentia* folytatja le, vádlottak és vádlók nélkül, és a megfigyelőhálózat (*réseau de surveillance*) a vádlottak gyakran kategorikusan ellentétes állításaival szemben álló információira hivatkozik. Márpedig, a SZU főügyésze szerint, pontosan az ilyen esetekben lett volna szükség a pontos és pártatlan ténymegállapításra.

A Nagy Fordulat elnyomó kollektivizálási kampánya az apparátusok közötti harcba torkollott. A folyamatnak Sztálin vetett véget új represszió, a Nagy Terror megindításával. A trojkák, ennek a „törvényszékei", szintézisre törekedtek a politikai

rendőrség főparancsnoka, az ügyész és a párttitkár között, világossá téve azonban, hogy az ügyészek szerepe alárendelt volt.

A kampány 1938 nyarán ért véget a „szocialista törvényesség megsértése" gyanújának a megfogalmazásával. A Terror aktív szereplőit vizsgálat és büntető ítélet fenyegette. A fordulattal szemben a frissen magas pozícióba juttatott Berija 1938 dec. 22-én megtagadta a trojkák határozatainak a törvényerőre való emelését, amennyiben az még nem történt meg, majd néhány nappal később lezárták a dossziékat. A párt 77 000 kommunistát helyezett vissza a pozíciójába.

„Tisztogatás a tisztogatók között": mintegy ezer régi hóhért elérte a végzete. Kivégeztek néhány beépített embert is. Törekedtek a fiatalok megkímélésére, azzal az indoklással, hogy kényszer alatt hágták át a „szocialista törvényesség" korlátait. Nyikolaj Ivanovics Jezsovot, aki a politikai rendőrség élén állt a Nagy Terror idején, mindenesetre kivégezték. A tisztogatások dossziéit átnézve az a kép adódik, hogy a fizikai kényszert módszeresen alkalmazták, kihallgatószobák, berendezett kínzókamrák álltak rendelkezésre; a vagyonelkobzás és az elkobzott tárgyak újraértékesítése rendszeres volt. A legszadistább végrehajtók azzal védekeztek, hogy nem tehettek mást, mint hogy engedelmeskedjenek. Ellenkező esetben feljelentették volna őket, mint túlságosan liberálisokat, és őket is kínzásoknak vetették volna alá, amennyiben nem kényszerítettek ki vallomásokat (ez egy utólagos bizonyíték a vádlottak ún. „bűnösségére"). Részletekről maga Visinszkij is beszámolt: pl. az ukrajnai Zsitomirban történtekről, ahol több mint 2000 embert lőttek agyon mindenféle bizonyíték, ill. más okmány vagy dokumentáció nélkül. (Visinszkij ukrán származású volt. A későbbiekben ENSZ nagykövetként is szolgált. New Yorkban érte a halál).

E leleplezések csak arra szolgáltak, hogy a bíróságok igazolják magukat. A vitákat követően 1939 decemberében Sztálin

egy sifrírozott levelet intézett először a pártközpontba, majd a vidéki ügyészekhez is. A levél előadta, hogy a fizikai ráhatást a politikai rendőrség 1937 óta alkalmazza egyetértésben a Központi Bizottsággal. Kifejti, hogy „ezekkel a módszerekkel minden burzsoá felderítő szolgálat él, méghozzá a legvisszataszítóbb formában. Ezért fel kell tenni azt a kérdést, hogy a szocialista felderítés miért legyen humanistább a burzsoázia megrögzött képviselőivel szemben, akik esküdt ellenségei a munkásoknak és a kolhozoknak. A Központi Bizottság úgy véli, hogy a kínzási módszereket fenn kell tartani [...], a jövőben pedig kivételképpen az ellenséggel szemben, mint igazságos és hasznos eljárást".

Cadiot úgy összegez, hogy a kivételes állapot eltérő rendeltetésekkel ugyan, de „polipkarokként" (*tentaculaires*), különböző elnevezések alatt, egy célt szolgált: a hivatalos törvénykezésbe bevitte a diktatúra mesterséges elképzeléseit. A törvényes és a törvényen kívüli a Szovjetúnióban nem ellentétben álltak egymással, hanem komplementer volt viszonyuk.

Ahogy Agamben is aláhúzza, véli Cadiot (idézet a magyar fordítás alapján): „Az élő szuverenitása önmaga fölött, akárcsak a szuverén döntés a rendkívüli állapotról, az elkülöníthetetlenség küszöbét képezi külső és belső között, ezért a jogrend sem kizárni, sem bezárni, sem tiltani, sem megengedni nem képes. (A jogrend [...] érzékeny következményei dacára eltűri ezt a cselekményt. Nem állítja, hogy hatalmában állna megtiltani [...])".[18]

A szovjet büntetőjog intézményi története a rehabilitálások története. Ijesztő epizódok egy az institúciók, perrendtartások, technikák nem lineáris soraként egy ritka erőszakhullámban. A történet a NEP jogszabálygyűjteményétől Sztálin 1953-as halá-

[18] Agamben, *Homo sacer* (ld. fentebb), 196. o. A fejezet címe: „Az élni nem érdemes élet". Agamben itt Karl Binding és Alfred Hoche, *Die Freigabe der Vernichtung lebensunwerten Lebens* (Lipcse, Meiner 1920) könyvének a 14. oldalára utal.

láig húzódó újraszabályozások elhúzódásának nem teljes sora. A következések nehezek, és következmények ma is nehezen átláthatók, amennyiben a levéltárak részben még ma sem hozzáférhetők. A szereplők értékelésének a munkája szinte még meg sincs kezdve, és mégis, ami a szovjet és az utódállamok igazságszolgáltatásából ismert, kisérti ma is az említett államok polgárait.

Cadiot elemzése itt véget ér, de maga a gyűjteményes kötet, összesen 465 oldalon, sokszorosan visszatér a diktatúrák problematikájára, akár az itt említett nevek és események tekintetében, akár még Argentinát is górcső alá véve.

A jelen sorok írója átélte az egész keletről importált eszmerendszert és mindennapi következményeit az elejétől a végéig, noha a legrosszabb időszakról (mintegy 1953-ig) életkoránál fogja személyesen megfogalmazott élményekről nem tud beszámolni. A maradék is éppen elég volt. Mi több, valaha orosz szakot is végzett. Szerencséjére nem csak azt. Nyelvi hajlamainak köszönhetően réges-rég feltűnt neki, hogy az *egyenlőség* irányában elindított eszmerendszer, - ha szabad úgy fogalmazni – *hazájában*, az „egyenlő" (равый) szó orosz kontextusokban aránylag ritka. A különböző devianciákat jelölő szavak annál gyakoribbak. A „speciális" (спец-), a „rendkívüli" (чрезвычайный) és hasonlók messze túltengenek. Például a Szuhanovkának elnevezett börtönné és kínzóközponttá átalakított néhai kolostor egy számmal ellátott „speciális objektum", спецобъект kategóriába tartozott. 110-es száma azt is jelzi, hogy nem kevés hasonló létezett. A néhai kolostor egészen pontosan „Сухановская особорежимная (='különleges') тюрма" volt. „Speciális települések" is léteztek, és minden más is. Hogy a „speciális" mit jelent, azt ebben a pillanatban is látjuk Ukrajnában, ami – orosz oldalról nézve – nem is háború, hanem „speciális művelet" (спецоперация). És ha nem nyugatra, hanem keletre megyünk, és nem a közelmúltba, hanem

az ókorba? Nos, az egalitárius, az „osztálytársadalomra” alapozott hinduizmus, vagyis a kasztrendszer „igazságtalanságaival” szemben fellépő buddhizmus szintén kapott kritikát. Sőt már a történeti Buddhának is erős fenntartásai voltak, amikor az eszmeiségét a nőkre is ki akarták terjeszteni.

Hát akkor, kérdezte valaha naiv módon a jelen sorok írója, hol van itt az „egyenlőség”? Semmi nem olyan, mint ami „igazságosan el van tervezve”, hogy az engelsi „tervgazdaságra” és éppen az NDK-ban leginkább csődöt mondottra, ne is gondoljon az ember.

„*Béke*szeretet” (быть миру, sőt миру мир) és „osztály*harc*” (Klassen*kampf*). Hogy a „mir” (мир) mit jelent pontosan, az a szó etimológiájából kiderül. „Harc” és „béke”? „Osztályharc nagyon is van, sőt kell is lennie, csak nem úgy, ahogy a marxista mesekönyvekben meg van írva”, nyilatkozta valaha Hanák Tibor. Nem feledjük Kolosi Tamást, aki éppen a társadalmi „egyenlőtlenségekre” specializálódott. A naiv recenzens *csodálkozva* hallgatta, amikor Kolosi meghívottként az Akadémiai Kiadó Lexikonszerkesztőségében éppen erről adott elő. Ez 1981 körül történt. Akkor, a 80-as évtized elején – Kolosi szerint – a francia társadalom volt a „legegyenlőbb”. Ez azt jelentette, hogy egy szűk legfelső réteg igen gazdag volt, egy szintén szűk legalsó szegmens hihetetlenül szegény, a kettő között pedig egy a kettőnél együtt is jóval szélesebb viszonylag jómódú középréteg. Ennél jobb állapot nem létezett soha, és nem is képzelhető el, így Kolosi. A jelen sorok ma már kevésbé naiv írója ezt elhiszi, valamint úgy gondolja, hogy a Fraenkel által leírt *Doppelstaat* mindig is megvolt, az írásos történelemben és az előtt is, még ha állam a modern felfogás szerint nem létezett is mindig, és nem is lehet másként, de viszonylagos, *működő normalitás* azért lehetséges. Ideális állapot, ahogy messiásváró írásokban le van fektetve számos okból nem lesz és nem volt soha. Noha ez önálló gondolat,

azért mások is rájöttek ugyanerre. Ha már Agamben fontosnak tartja a *farkasember*t, említsük meg R. Eislert. *Man into Wolf* c. írása (New York, 1951) és annak méltatói csak egy példa. Giorgio Agamben több mint tíz oldalt szentel a *farkasember*nek, akit a *homo sacer* rokonának mutat be (a magyar kiadás szerint 152–167. o.). Ez a komplexum rendkívül kiterjedt, és jóval több is az Agamben által bemutatottnál. Elég talán arra utalni, hogy Odüsszeusz nagyapját Autolükosznak (értelmezési javaslat: 'Legfőbb Elitharcos', 'Főfarkas', 'Chief Wolf-Warrior') hívták, a *lupa* sem éppen jelentéktelen a latinban és a rómaiaknál, hogy a német-germán „Wolf" és a görög „Lükosz" szavak önállóan is, és mint mitológiai és valóságos személyek is, de nevek részeként (Lüko-) is léteztek és gyakoriak (pl. Wolfgang, 'Farkas-járású' [='kém']), sőt, hogy az ilyen értelemben vett elitharcosok városalapításokban is részt vettek.[19] A kép tehát egyáltalán nem csak a jól ismert hátborzongató középkori történetekkel azonos, de az is igaz, amit Agamben a *wargus* kitaszítottságáról ír (152. o.). Liminalitás, marginalitás, átmenetek. Utaljunk vissza Goupy Bevezetésére: a multidiszciplinaritásba tegyük be a *biológiát*, az *etnológiát* és a *pszichológiát*. Több itt nem is szükséges.[20]

Jean-Claude Monod és Juliette Cadiot elemzései az orosz valóságról és a cári világot a sztálini formációhoz vezető útról európai összefüggéseket is láttatva, in: De la dictature à l'état d'exception. Approche historique et philosophique sous la direction de Marie Goupy et Yann Rivière. Rome, École Française de Rome, 2022, pp. 465; oldalak szerint: 1–18 (Marie Goupy: Introduction"); 177–190 (Jean-Claude Monod: Dictature du prolétariat et dictature souveraine, de Lénin à Schmitt"); 191–209 (Juliette Cadiot: "Les figures de l'état d'exception dans l'Empire de Russie et en URSS [1864–1941]").Szerk. Marie Goupy – Yann Rivière. Rome, École Française de Rome, 2022. 465 o.

Katona L. Endre

---

[19] Ld. *Mediterranean Review* 3,2, 2010: 12–13 (B. Markus Egetmeyert idézve).

[20] Eisler rövid, de rengeteg lábjegyzettel megtoldott könyvéhez Sir David K. Henderson írt előszót, és Robert Lindner egy méltatást (*The Quaterly Review of Biology*, 28,1, 1953: 108).

Bátor földművesek, nem kívánatos idegenek, menekültek: a kelet-közép-európai bevándorlás Kanadába

A *Bátor földművesek, nem kívánatos idegenek, menekültek: a kelet-közép-európai bevándorlás Kanadába* című angol nyelvű tanulmánykötet olyan írásokat tartalmaz, melyek betekintést engednek egy kevésbé ismert és kutatott témába, abba, hogy mi jellemezte a kelet-közép-európai térségből a XVII–XX. században Kanadába irányuló migrációt. A tanulmányok olyan alapvető kérdéseket érintenek, hogy a bevándorlók miért hagyták el lakóhelyüket, hogyan jutottak el Kanadába, illetve, hogy ott milyen volt az életük, s hogy képesek voltak-e integrálódni a helyi társadalmi viszonyok közé? A nemzetközi migrációnak ezek a kérdései a mai napig aktuálisak. A kötet azzal, hogy apró részletességgel tárgyalja a bevándorlók kultúráját, gondolkodását és társadalmi helyzetét, abba is betekintést nyújt, hogy a kanadai kormányzat milyen megfontolások mentén engedte vagy akadályozta ezt a migrációt.

Mint ismeretes, Kanada – az Amerikai Egyesült Államokhoz hasonlóan – egy alapvetően bevándorlók által alapított ország. A XVI. századtól kezdve, francia és angol/brit gyarmatok alakultak ki azon a területen, ahol Kanada létrejött. A XVI–XVIII. század nagy európai háborúi Észak-Amerikában, a mai Kanada területén is folytak. Végül, az észak-amerikai brit gyarmatokon

a franciák és az indiánok ellen vívott háborúnak (1754–1763) nevezett, Európában pedig hétéves háborúnak (1756–1763) hívott konfliktus következtében a kanadai francia gyarmatok az ott élő jelentős számú francia anyanyelvű lakossággal együtt brit fennhatóság alá kerültek. A későbbi Kanada tehát olyan területekből jött létre, amelyek etnikai és vallási szempontból már ekkor elég vegyes képet mutattak, hiszen az őshonos indián népesség mellett a Brit–szigetekről származó protestánsok, illetve katolikus franciák is éltek itt. A független Kanada létrejötte azonban még hosszú időbe került. A terület 1867-ben szerezte meg a Brit Birodalmon belül a domíniumi státuszt, majd az első világháborút követően külpolitikai tekintetben is független országgá vált.

A mindenkori kanadai kormányzatok egyik legfőbb problémája az volt, hogy a világ második legnagyobb területű országa népességének legnagyobb része az ország délkeleti részében koncentrálódott, míg a nyersanyagokban és jó termőföldekben bővelkedő nyugati területek majdhogynem lakatlanok voltak. Ezt a helyzetet a kanadai kormányok a közlekedési infrastruktúra fejlesztésével (vasútvonalakat, folyami csatornákat építettek), illetve a bevándorlás ösztönzésével próbálták megoldani. A kanadai kormányzat által megbízott ügynökségek Európa szerte kampányoltak azzal, hogy Kanada „Az utolsó legjobb Nyugat" (The Last Best West), s ennek során a kanadai viszonyok erősen idealizált képét rajzolták meg. A kampány azonban nagy hatást ért el a kelet-közép-európai társadalmak alsóbb rétegei körében, valamint olyan etnikumok és nemzetek között, akik kisebbségben éltek egy nagyobb államalakulat vagy birodalom keretei között. A tanulmánykötet első felének írásai ezekre a kérdésekre fókuszálnak.

A bevezetőben *Venkovits Balázs* a Debreceni Egyetem Angol-Amerikai Intézetének egyetemi docense, a kötet szerkesz-

tője a kiadvány céljait és azt foglalta össze, hogy kik vettek részt a vállalkozásban, illetve a Kanadába irányuló bevándorlás történeti kontextusát is bemutatta. A kanadai kormányzatok bevándorlást támogató politikájával kapcsolatban külön kiemelte az 1872-ben elfogadott *Dominion Lands Act* (Domíniumi földtörvény) jelentőségét, amely szerint minden 21. életévét betöltött férfi 160 acre fölterületet kaphatott. Ezt követően a kötetben szereplő tanulmányok tartalmát és céljait, valamint szerzőiket is bemutatta. A bevezetés végén Venkovits Balázs azt is megemlítette, hogy a tanulmánykötet a *Hungarian Journal of English and American Studies* által indított könyvsorozat része, továbbá köszönetet mondott a kötet létrejöttét elősegítő szerzőknek és támogatóknak.

A kötet első tanulmányát *Eric Wilkinson* a montreáli McGill University filozófus doktori hallgatója jegyezte *The Success of Jewish Agricultural Colonies in Western Canada* (A zsidó mezőgazdasági telepek sikere Nyugat-Kanadában) címmel. A tanulmány arról szól, hogy az Orosz Birodalomból Kanadába emigráló zsidó közösségek hogyan próbáltak meg telepeket létrehozni a kanadai prérin. A szerző először azokat a körülményeket ismertette, amelyek miatt az oroszországi zsidóság egy részének el kellett hagynia az országot. Ennek fő okát a növekvő antiszemita légkör és a meginduló pogromok jelentették III. Sándor cár uralkodása idején (uralkodott: 1881–1894). Erre adott reakcióként szervezték meg brit és kanadai politikusok a *Russo-Jewish Committee-t* (Orosz-Zsidó Bizottság), amelynek feladata a zsidó menekültek kanadai prérin való letelepítése volt. Wilkinson bemutatta, hogy hány zsidó telepes érkezett Kanadába, illetve, hogy milyen nehézségekkel kellett szembenézniük. Az utóbbiakat hét csoportba osztotta: az időjárási viszontagságok, a velük szomszédos nem zsidó származású telepesek antiszemita indíttatású cselekedetei, a zsidó telepe-

sek tapasztalatlansága a mezőgazdasági munkákkal kapcsolatban, az általuk birtokolt föld termőképessége és a kormányzattól érkező anyagi támogatás mértéke. De azt is ide sorolta, hogy a zsidó kolóniák mennyire tudtak új telepeseket vonzani, valamint, hogy a közösségek tagjai mennyire tudták megélni ilyen lehetőségek között a hitüket. A szerző arra is kitért, hogy a zsidó kolóniáinak kutatására milyen módszertant érdemes alkalmazni, s hogy a kutatóknak milyen nehézségekkel kell szembenézniük. Módszertanának tisztázása után tért rá Wilkinson az egyes telepek bemutatására. Ennek során a szerző erőteljesen hangsúlyozta, hogy minden egyes közösségnek sajátos nehézségekkel is meg kellett birkóznia. A montreali szakember úgy találta, hogy a telepek hosszabb távon nem bizonyultak sikereseknek, amiben több tényező játszott szerepet. Nagy része volt ebben az 1929 után kibontakozó nagy gazdasági válságnak és annak, hogy a zsidó telepesek felnővő generációinak képviselői felsőfokú tanulmányaik befejezése után nem tértek vissza a kolóniákra, hanem a nagyobb városokban maradtak. A második világháború után, Izrael állam létrejöttével pedig a bevándorló utánpótlás is megszűnt.

A kötet második tanulmánya az ukránok bevándorlásába enged betekintést, akik az Orosz Birodalomból és az Osztrák–Magyar Monarchiából vándoroltak Kanadába. Az ukránoknak ekkor még nem volt önálló államuk, s ezért sorozatos jogfosztással és asszimilációs törekvésekkel kellett szembe nézniük elsősorban Oroszországban, ahol egyre jobban ellehetetlenítették a görögkatolikus ukrán papok működését és az ukrán nyelv istentiszteleteken történő használatát is tiltották. Nem csoda, hogy sokan a kivándorlás mellett döntöttek.

A tanulmány szerzője *Peter Bush* független kutató, a Kanadai Presbiteriánus Egyház alkalmazásában álló oktató, aki elsősorban egyházi szempontból közelítette meg az ukránok

bevándorlását. Írása középpontjában az *Independent Greek Church* (Független Görög Egyház) vizsgálata állt, amelyik a kanadai presbiteriánusok és a bevándorló ukrán értelmiség közötti kompromisszum eredményeként jött létre. Az előbbieknek az volt a célja, hogy presbiteriánus hitre térítse az egyre növekvő ukrán diaszpórát, míg az utóbbiak egy független, nyelvileg és kulturálisan is ukrán jellegű protestáns egyház létrehozására törekedtek. A témáról szóló történeti irodalom áttekintése után Peter Bush arról adott számot, hogy az ukrán bevándorlók részéről mekkora érdeklődést lehetett tapasztalni a presbiterianizmus iránt. Ezt követően mutatta be az egyház szervezetét, lelkészeit és azt, hogy milyen oktatási tevékenységet folytattak.

A tanulmány nagy erénye, hogy megállapításait jórészt olyan primer forrásokra alapozta a szerző, amelyeket még nem publikáltak. Bush az egyházban jelentkező teológiai vitákat is exponálta és arra is kitért, hogy a hittételek és azok oktatása körül milyen konfliktusok alakultak ki a kanadai presbiteriánus, illetve az ukrán tagok között. A zsidó telepekhez hasonlóan, hosszabb távon ez a kísérlet is kudarccal végződött, amiben ebben az esetben is több tényező játszott szerepet. Az új egyház legfontosabb vezetője John Bodrug a kanadai presbiteriánusok felől érkező támadások miatt végül az Egyesült Államokba távozott, de a kudarcban az is közrejátszott, hogy egyre több görögkatolikus ukrán pap érkezett az országba, akik elkezdték az ukrán bevándorlók között egyházuk újjászervezését. E mozgalom vezéralakja Nyikita Budka görögkatolikus püspök volt. Ilyen körülmények között az *Independent Greek Church* 1913-ra megszűnt létezni. Bush tanulmánya mindenesetre arra hívja fel a figyelmet, hogy milyen sokrétű problémák merülhettek fel a bevándorlók és a helyi népesség viszonyában.

A kötet harmadik tanulmánya a Kanadába irányuló bevándorlás útvonalait mutatta be. A Kanadába irányuló európai kivándorlás egyik fontos kikötője volt Antwerpen, amelyik a kelet-közép-európai bevándorlók esetében is az egyik legfontosabb kiinduló pont volt. Ezt a témát *Bram Beelaert* a Red Star Line hajózási társaság antwerpeni múzeumának kurátora és vezető kutatója ismertette az *On the Way to the Last Best West: Antwerp as a Transit Port for Central and Eastern European Immigrants to Canada, 1870–1930* (Útban az utolsó legjobb Nyugat felé: Antwerpen, mint tranzitkikötő a Kanadába vándorló közép- és kelet-európai bevándorlók számára az 1870 és 1930 közötti időszakban) című tanulmányában. Írása első részében Antwerpen szerepét tárgyalta a szerző, a másik felében pedig a kelet-közép-európai emigránsok Antwerpenbe vezető úton szerzett tapasztalatait és élményeit mutatta be. Beelaert nagy hangsúlyt helyezett annak ábrázolására, hogy a hajózási társaságok milyen szerepet játszottak a bevándorlók toborzásában. A tanulmányt hatásos módon teszik még érzékletesebbé azok a korabeli plakátok, amelyek segítségével az olvasó könnyebben el tudja képzelni a bevándorlók helyzetét és körülményeit. Amint arra a szerző rámutatott, Antwerpen a kora újkortól kezdődően nagyon fontos kikötő volt, de a Kelet-Közép-Európából Kanadába irányuló kivándorlás szempontjából azt követően nőtt meg igazán a jelentősége, hogy a fenti régióból vasúttal is megközelíthetővé vált. A városban 1873-ban jött létre a Red Star Line hajózási társaság, amelynek segítségével az emigránsok számos célt elérhettek az Egyesült Államoktól kezdve, Dél-Amerika országain keresztül Kanadáig. Az utóbbi esetében 1904-től állt rendelkezésre közvetlen hajójárat Antwerpen és Kanada keleti parti kikötővárosai között. A Red Star Line az első világháborúig, Belgium nagy részének német megszállásáig működött. Az egyesült államokbeli bevándorlási

szabályok szigorodása és a nagy gazdasági világválság hatására csökkenni kezdett az Antwerpenből Észak-Amerikába induló kivándorlók száma, s ez az útvonal 1935-re megszűnt létezni.

Bram Beelaert munkája nemcsak a Red Star Line történetével és Antwerpen városára gyakorolt hatásával foglalkozik, hanem a bevándorlók mindennapi életét és érzéseit is bemutatja. A szerző azon ügynökök tevékenységére is kitért, akik fontos szerepet játszottak az emigránsok toborzásában. Ők olyan praktikus tanácsokkal is ellátták klienseiket, hogy például hogyan tudják az Osztrák-Magyar Monarchiát elhagyni a sorköteles férfiak. Beelaert arról is részletesen beszámolt, hogy a kelet-közép-európai kivándorlók hogyan jutottak el Németországon keresztül Antwerpenbe, s hogy a hajóra szállásukig milyen körülmények között éltek. A belga kutató munkája legnagyobb hozadékának azt tekintette, hogy általa olvasói jobban megismerhetik a kivándorolni szándékozóknak az európai kikötőkben megélt tapasztalatait.

Nagyon érdekes témát dolgozott fel a harmadik tanulmány szerzője, *Venkovits Balázs*, aki egyben a kötet szerkesztője is. A *From Non-Preferred to Unlawful: Illegal Hungarian Immigration on the US-Canada Border in the 1920s* (A nem preferálttól a törvénytelen bevándorlásig. Illegális magyar bevándorlás a kanadai-amerikai határon keresztül az 1920-as években) című munkájában arra a kevésbé ismert jelenségre hívta fel a figyelmet, hogy az 1920-as években megnőtt azon kelet-közép-európai bevándorlók száma, akik Kanadán keresztül kívántak eljutni az Egyesült Államokba. Erre a kerülőútra azért volt szükség, mivel az első világháború után az amerikai kormányzat szigorított a bevándorlási szabályokon. A helyzetet tovább bonyolította, hogy 1923-ig Kanadában is érvényben voltak azok a bevándorlási korlátozások, amelyek az első világháborúban velük hadban álló országokra vonatkoztak. Mint ismeretes, Magyar-

ország is ebbe a kategóriába tartozott. Bár Venkovits Balázs nagyon sok statisztikát és sajtóanyagot használt – a dolog törvénytelen jellegéből adódóan – mégsem tudta megállapítani, hogy a fenti úton mennyi magyar illegális bevándorló érkezett az Egyesült Államokba az 1920-as években. A szerző nagyon érzékletesen ábrázolta, hogy milyen propaganda kampány folyt a korabeli Magyarországon a kivándorlók megnyerése érdekében. Míg a hajózási társaságok kiadványai és plakátjai pozitív képet közvetítettek Kanadáról, addig a magyar kormányzat a tengerentúli lét árnyoldalainak bemutatására helyezte a hangsúlyt. Bár egy, a magyarországi történésektől nagyon távoli eseménysorról volt szó, Venkovits Balázsnak egyértelműen sikerült igazolnia, hogy azok elérték a hazai politika és sajtó ingerküszöbét. A szerző úgy látta, hogy ez a vita nagy hatással volt a magyarok Kanadáról, valamint az Amerikai Egyesült Államokról alkotott korabeli képének alakulására.

Sajátos történeti okoknak köszönhetően, az első világháború után létrejött Csehszlovákia cseh és szlovák lakosai a magyaroknál nagyobb számban vándoroltak ki Kanadába az 1920–30-as években. Eleinte ugyanazzal a szándékkal érkeztek az észak-amerikai országba, mint a magyarok, hogy onnan könnyebben át tudjanak jutni az Egyesült Államokba. De sok csehnek és szlováknak megtetszett az ország és ott telepedtek le. Így a XX. század közepére a kanadai vált a második legnagyobb Európán kívüli csehszlovák közösségé. Számuk az 1930-as évek második felében egyre csak gyarapodott, amikor a nemzetiszocialista Németország a független csehszlovák állam területi integritását megbontva fokozatosan a Harmadik Birodalom részévé tette azt. A második világháború kitörésével pedig a csehszlovák emigráns kormányzat igyekezett minél inkább kivenni a részét a tengelyhatalmak elleni harcból. Ennek egyik érdekes epizódját mutatja be a *Czechoslovak Resistance*

in Canada During World War II (Csehszlovák ellenállás Kanadában a második világháború alatt) című írásában *Lukáš Perutka* az olomouci Palacký Egyetem és a prágai Károly Egyetem adjunktusa.

Tanulmányának első részében a kanadai csehszlovák emigráció mértékéről, valamint a kanadai-csehszlovák viszony alakulásáról számolt be. Részletesen mutatta be, hogy a kanadai kormányzatnak mi volt a véleménye az 1938-as müncheni egyezményről, majd Csehszlovákia felosztásáról. Kanada az előbbi esetében a megbékélés, míg az utóbbi kérdésében a tiltakozás álláspontját választotta. Az ország 1939. szeptember 10-én üzent hadat Németországnak, ami után a csehszlovák emigránsok már szövetségesként tekinthettek az országra. Ezt követően indulhatott meg Kanadában a csehszlovák katonai alakulatok szervezése.

Írása második részében Perutka a kanadai és a csehszlovák politikusok közti kapcsolatokat, illetve a Csehszlovák Nemzeti Szövetség tevékenységét mutatta be. A szövetségnek több célja volt. Pénzt gyűjtött a szövetségesek háborús erőfeszítéseihez, igyekezett együttműködést kiépíteni a kanadai politikusokkal, egyesíteni kívánta a kanadai csehszlovákok emigrációt, valamint katonai alakulatokat akart szervezni. A szerző a szövetség működésének rendkívül alapos és szakszerű ismertetése mellett, a Kanadába települt csehszlovák vállalkozók vállalatainak történetére és azok hadianyaggyártásban betöltött szerepére is kitért. Arról is beszámolt, hogy a Csehszlovákiában élő egyes etnikai csoportok (csehek, szlovákok, rutének, szudétavidéki németek és zsidók) milyen szerepet játszottak a csehszlovák ellenállásban. Összességében Lukáš Perutka azt állapította meg, hogy a kanadai csehszlovák ellenállás történetének jóval több aspektusa volt annál, mint amit a cseh történetírás eddig vizsgált, amelyik lényegében a külföldön létrejött katonai missziók történetére fókuszált.

Azt a problémát sem vizsgálta eddig részletesen a történettudomány, amelyet *Sheena Trimble*, a Nyugat-Franciaországi Katolikus Egyetem adjunktusa választott témájául. A *Shaping Destinies: Women and the Hungarian Refugee Movement to Canada (1956–1958)* (Sorsformáló végzetek: a nők és a magyar menekült áramlat Kanadában, 1956-1958) című tanulmányában azt vette górcső alá, hogy a nők milyen szerepet játszottak az 1956-os magyar forradalmat követő Kanadába irányuló magyar emigráció körüli történésekben. Ezt a témát a szerző a nőtörténeti tanulmányok szélesebb kontextusába ágyazva tárgyalta. Írásával annak az általánosabb képnek a lebontására törekedett, hogy az 1950-es években élő kanadai nők kizárólag a háztartással, a gyermeknevelléssel és a fogyasztási javak beszerzésével foglalkoztak. Trimble azonban az 1956-os magyar menekültek kanadai fogadtatásának vizsgálata alapján arra a következtetésre jutott, ez a kép téves. A Kanadai Katolikus Nőszövetség például már 1956. november 6-án elítélte a Magyarország elleni szovjet agressziót, s ezt egy levélben a miniszterelnök tudomására is hozta. A kanadai nők a magyar menekültek ellátásában is nagy szerepet vállaltak. Az ezt szervező úgynevezett jóléti tanácsokban általában a nők voltak túlsúlyban és az ausztriai menekülttáborokba a Kanadai Vöröskereszt által küldött egészségügyi személyzetnek is számos kanadai nő tagja volt. Ők nővérekként, szociális munkásokként vagy az adminisztratív személyzet tagjaiként segítették a hazájukat elhagyó magyar menekülteket.

A szerző azt is megvizsgálta, hogy a kanadaiakban milyen kép alakult ki a hazájukba ekkor érkező magyarokról. Ez alapján arra a következtetésre jutott, hogy ezek a tapasztalatok hozzájárultak ahhoz, hogy bizonyos változások induljanak meg a középosztálybeli nők felfogásában. Trimble azonban a magyar menekült nők szemében is megvizsgálta az eseményeket. Ko-

rabeli levelek felhasználásával elemezte, hogy ők hogyan látták a befogadó táborokban töltött idejüket és kanadai életüket. A magyar bevándorlók például kérvényezték, hogy ne szórják szét őket az ország területén, hanem oda mehessenek, ahová szeretnének. Ez a kérés is arra utal, hogy a kanadai félnek, de a magyar bevándorlóknak is számos nehézséggel kellett szembenézniük, vagyis a magyar menekültek integrációja sokkal nehezebben ment annál, mint ahogyan azt a kanadai női szervezetek remélték.

Szintén a Kanadába érkező 1956-os magyar menekültek problémájával foglalkozott *Palla* Máriának, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem adjunktusának írása. A *Food Memories Across Borders: Narratives of Emigration from Hungary to Canada* (A határokon átívelő ételfogyasztásról alkotott emlékek: narratívák a Magyarországról Kanadába irányuló migrációval kapcsolatban) című tanulmányában azt vizsgálta meg, hogy milyen különbségek voltak megfigyelhetők a bevándorlók magyarországi és kanadai életvitele között, különös tekintettel az ételfogyasztási szokásaikra. Palla Mária szerint ez nemcsak azért fontos kérdés, mert az étkezés nélkülözhetetlen eleme az emberek létfenntartásának, hanem azért is, mert az étrend megváltozásának fontos fiziológiai és pszichológiai következményei is vannak.

A szerző két magyar menekült emlékiratainak beható elemzésével igyekezett megvizsgálni ezeket a kérdéseket, például azt, hogy az új ízek megtapasztalása a menekültek részéről milyen mértékben éreztette velük, hogy egy szabadabb világba érkeztek. Az egyik emlékiratot hátra hagyó menekült, Szabados Béla nemcsak arról számolt be, hogy milyen új ételeket (jégkrém és a hasábburgonya) ismert meg, hanem a Kanadában megtapasztalt élelmiszerbőséget azzal az élelmiszerhiánnyal és nélkülözéssel állította szembe, amelyet a második világháború

utáni Magyarországon volt kénytelen megtapasztalni. A másik magyar emlékiratíró, akinek a munkáját a szerző feldolgozta, a zsidó származású Gottlieb Erika volt. Az ő esetében a holokauszt átélése miatt még élesebb volt a különbség a magyarországi és a kanadai helyzet között. Az ő visszaemlékezéseiben az is nagyon érdekes, hogy az ausztriai menekülttáborban kapott forró csokoládé és egy narancs színű kanadai sajtos kenyér hogyan vált számára a létbiztonság megtestesítőjévé. Kanadába érkezve a magyar menekültek azt is felismerték, hogy ugyan élelmiszerbőség van, de az emberek vagyoni helyzete be is határolja, hogy mihez tudnak hozzájutni. Életük viszont már nem volt veszélyben, ami óriási különbséget jelentett a magyarországi helyzethez képest. Palla Mária érvelését azzal tette még hatásosabbá, hogy Gottlieb Erika könyvének illusztrációit is beépítette tanulmányába.

A magyar menekültek kanadai társadalomba való beilleszkedésének kérdése áll annak a tanulmánynak a középpontjában is, amelyet *Victor Kennedy* a Maribori Egyetem egykori oktatója, *Kristian Kolar* független kutató és *Neža Bojnec Naterer* az egyik maribori felnőttképzési központ tanára jegyzett. A három szerzőt nemcsak az kapcsolta össze, hogy mindannyian aktív zenészek, hanem az is, hogy azzal a kérdéssel foglalkoznak, hogy a nyugati könnyűzenei irányzatok milyen hatással voltak a kelet- és délkelet európai fiatalokra a szocialista rendszerek időszakában. Erre kiváló lehetőséget biztosított számukra B. B. Gábor, a magyar származású kanadai énekes életpályájának elemzése, amelyet az *„Outsider": The Influence of Migration Experience on the Life and Work of Hungarian-Canadian Songwriter B.B. Gábor* („Kívülálló": a kivándorló tapasztalat hatása a magyar-kanadai dalszerző-énekes B. B. Gábor életére és munkásságára) című írásukban foglaltak össze. A Hegedűs Gábor néven született majdani B. B. Gábor 1956-ban hagyta el

családjával Magyarországot. A huszonhárom évesen Kanadába került énekes erős kritikai attitűdjét jelzi, hogy dalaiban nemcsak a Szovjetuniót és szovjet blokk országait bírálta, hanem új hazájának kapitalista viszonyait is. A dalszerzők Észak-Amerikában akkoriban jelentkező azon fiatal generációjához tartozott, akik sem a „létező szocializmus", sem pedig a modern kapitalista társadalmak viszonyaival nem voltak kibékülve. A szocialista országokra vonatkozó bírálata azért hangozhatott nagyon hitelesnek Kanadában, mivel olyan énekes volt, aki személyesen tapasztalta meg az ottani viszonyokat, de ezt természetesen kanadai életéről is el lehetett mondani. Ugyanakkor, egy olyan köztes, a két kultúra közötti „kívülálló" helyzetbe került, ami barátai szerint depresszióhoz és végül 1990-ben elkövetett öngyilkosságához vezetett. Ilyen módon, ez a tanulmány kiváló betekintést nyújt abba, hogy milyen társadalmi, gazdasági és pszichológiai kihívásokkal kellett szembenézniük a szocialista országokból Kanadába érkező bevándorlóknak.

Szintén a szocialista országok és Kanada kapcsolatáról szól a kötet utolsó tanulmánya, amelyet *Ludmila* Čiháková a Litomericei Állami Körzeti Levéltár munkatársa írt *From Communist Czechoslovakia to Canada and Back: The Story of a Teacher from Czechoslovakia in Alberta* (A kommunista Csehszlovákiából Kanadába és vissza: egy csehszlovák tanár története Albertában) címmel. A szerző elemzésének középpontjában az a könyv áll, amelyik Kanadáról szólt és több kiadást is megélt a szocialista Csehszlovákiában. Szerzője Josef Novotný volt, aki az 1960-as évek végén többször járt Kanadában, ahol az ott élő lányát és az unokáját látogatta meg, sőt az egyik albertai iskolában még nyelvtanári állást is kapott. Ezt követően, büntetlenül térhetett vissza Csehszlovákiába, élményeit pedig az említett könyvben foglalta össze. Sokan már akkoriban úgy vélték, hogy ez csakis úgy volt lehetséges,

hogy a csehszlovák kommunista titkosszolgálat beszervezte Novotnýt. Čiháková alapvetően azt kívánta tisztázni, hogy ez valóban így volt-e?

A levéltári forrásokat, személyes visszaemlékezéseket, valamint a Josef Novotný kortársaival készített interjúkat is felhasználó alapos kutatás után a szerző arra a következtetésre jutott, hogy egyetlen olyan levéltári forrás sem áll rendelkezésre, amelyik azt bizonyítaná, hogy Novotný beszervezett ügynök lett volna. E körülmények hatására a szerző úgy vélte, hogy Josef Novotnýnak egyszerűen szerencséje volt. A Kanadában élő lányával készített interjúk is ezt támasztották alá, aki azt mondta Čihákovának, hogy ő is meglepődött, hogy apja megkapta a kiutazási engedélyt, de ők akkor és ott csak annak örültek, hogy újra együtt lehetnek. Ehhez persze azt is hozzátehetjük, hogy a rendszerváltás utáni időszakban Novotný lányának egyáltalán nem állott érdekében, hogy elárulja apja ügynök voltát, már amennyiben tudott arról.

A szerző azt is feltárta, hogy Novotný milyen forrásokra alapozta könyvét. Ezek Karl May (1842-1912) német író indián történetein kívül számos más elemet is tartalmaztak. A könyvben természetesen olyan kitételek is nagy számban voltak megtalálhatók, amelyek erőteljesen bírálták a kanadai kapitalista viszonyokat, azonban önmagában még ez sem volt olyan bizonyítéknak tekinthető, amelyik alátámasztja Novotný ügynök volták, hiszen a korabeli Csehszlovákiában egy kapitalista országról írott munka csak ezekkel együtt jelenhetett meg. Az már egy másik kérdés, hogy az író valóban hitt-e ebben a hivatalos ideológiában, vagy egyszerűen csak tisztában volt azzal, hogy ezeket be kell illesztenie munkájába. Az viszont bizonyos, hogy Novotný könyve nagy hatást gyakorolt arra a képre, amelyik az államszocialista Csehszlovákiában Kanadáról ekkoriban kialakult.

Az Észak-Amerikába irányuló kelet-közép-európai kivándorlás történeti irodalmát még napjainkban is azok a munkák dominálják, amelyek az Amerikai Egyesült Államokba irányuló migrációt tárgyalják. Az ismertetett kötetnek jelentős szerepe lehet abban, hogy ez a helyzet némileg megváltozzon, s hogy Magyarországon és Kanadában is megalapozottabb tudás alakuljon ki arról, hogy a közép-kelet-európai népek milyen szerepet játszottak Kanada bevándorlástörténetében, különös tekintettel az első világháború utáni időszakra. Erre annál is inkább alkalmas a kötet, mivel szakmailag minden szempontból kiválóan gondozott kiadványról van szó. Azok a dilemmák és nehézségek pedig, amelyekkel a Közép-Kelet-Európát napjainkban elhagyó kivándorlóknak a világ minden táján szembe kell nézniük, ma is nagyon hasonlók azokhoz, amelyekkel idősebb kortársaiknak az utóbbi száz évben kellett szembesülniük Kanadában.

Stalwart Peasants, Undesirables, Refugees:Central and Eastern European Immigration to Canada (Bátor földművesek, nem kívánatos idegenek, menekültek: a kelet-közép-európai bevándorlás Kanadába). Balázs Venkovits (Szerk.), co-published by Sciendo and Debrecen University Press, 2024. 193 o.

Fodor András

Gyémántok és zsidók modern környezetben – Egy ragyogó árucikk

A gyémánt nagy szerepet játszott a holland zsidók életében. Amszterdam a világ drágakő-iparának a központja volt. Az 1890-es évek végétől a holokausztig körülbelül 60 000 zsidó lakott Jodenbuurtban, a „gyémántváros"-részben, és a fele a drágakőből élt. A gyémánt metszésének és csiszolásának tudománya egyik generációról a másikra szállt, a tizenkét éves tanoncokkal kezdődően. Henri Polak, zsidó csiszoló, munkavezető hatalmas sztrájkok és nehéz tárgyalások révén biztosította a proletár munkaerő számára a minimális bért és nyolcórás munkaidőt, amely első ilyen rendszer volt a nyugati világban. A XIX. század végén Amszterdamban folyt az afrikai gyémánt megszerzéséért vívott küzdelem, a gyémántért, melyet egy új zsidó munkásosztály és vállalkozó réteg vitt piacra.

A könyv szerzője *Saskia Coenen Snyder* egyetemi docens a Michigan Egyetemen, a Modernkori Zsidó Történelem Intézetében. Könyvei, a *Building a Public Judaism: Synagogues and Jewish Identity in 19th c. Europe,* valamint *Holocaust* címmel jelentek meg, és számtalan tanulmányt írt. Mint az alábbi könyvéből kitűnik, a zsidók szemszögéből nézi a témát, és nagyra értékeli, amit a zsidók a gyémántbányászatban és -iparban teljesítettek, elősegítve a kapitalista világkereskedelem kialakulását, fejlődését. A könyv tartalmának két rétege van: az egyik magáról a dél-afrikai gyémántbányászatról és kereske-

delemről szól, a másik a zsidókról, akik ezt az iparágat megteremtették, és világszerte kereskedtek a gyémánttal. A két réteg nem különül el, felváltva, összefonódva jelentkezik.

1869-ben, amint a bányászok felfedezték Dél-Afrikában, hogy masszív gyémántrétegek vannak a sátraik alatt, hamarosan 16 és félmillió karát, kb. 2 és félmillió font értékű gyémántot küldtek Londonba. Húsz évvel később a szám közel negyven millió karátra emelkedett. A zsidók cselekvő részesei voltak az eseménynek. Az újságok az 1870-es évek elejétől gyakran írtak a zsidó diamantkooperekről (gyémánt felvásárlókról), valamint a zsidó aukciókról és kereskedő vállalkozókról, akik boltot nyitottak a „vászonvárosban". Londonból, Litvániából érkeztek Afrikába. Magával sodorta őket a gyémántláz. A zsidó diaszpóra-hálózat összekötött családokat és társaságokat nagy távolságokból is, ezért a zsidók előnyös helyzetben voltak a nemzetközi kereskedésben. A gyémánthálózatok átterjedtek Amerikára is. A gyárosok, biztos fizetést ígérve, átcsalták a tengeren a drágakő-csiszolókat. A zsidók dolgoztak a gyémántmezőkön, felvásárolták a nyers köveket, vágták és csiszolták az amszterdami gyárakban, és eladták New York Cityben. A zsidók és a gyémántok szorosan összekapcsolódtak a XIX. század végén, s ez a házasság mindmáig tart. Persze, míg zsidónak lenni a gyémántüzletben bizonyos előnyökkel járt, nem garantálta feltétlenül a sikert. A legfontosabb, hogy bekövetkezett az a különleges történelmi pillanat, amikor a gyémánt felfedezése és kínálata találkozott a szárnyaló kereslettel, s ezt felerősítették a technológiai haladás és a reklámok.

A gyémánt, ahogy *Wilkie Collins* a The Moonstone (Holdkő) című regényében gúnyolódott, csupán „szén, csak szén"(1868). Tévedett. A zsidók számára a drágakövek gazdasági felemelkedést jelentettek. A nyers kő elkészítése küzdelemre késztette az egyesületeket a jobb munkakörülményekért. A drágakő ösztönözte a bevándorlást Dél-Afrikába.

Ma már igen kicsi az egykor virágzó amszterdami ipari negyed. Néhány gyár, a turisták számára helyreállítva, és minden más eltűnt. A fényképeken szereplő zsidó családok áldozatul estek a náciknak az 1940-es években. Nagyon kevesen tértek vissza a haláltáborokból. Ma gyémántot minden kontinensen bányásznak, kivéve Európát. A gyémántcsiszolás mára szétszóródott India, Észak-Amerika, Belgium, Oroszország és Izrael manufaktúráiba. Ennek a globális vállalkozásnak az alapítói a zsidó kereskedők voltak, akik hozzájárultak a globális gazdasági kapcsolatok kialakulásához.

Az amszterdami Rijksmuseum „Holland Impresszionizmus" szárnya óriási mennyiségű olajfestményt mutat be Andries van Wezel (1856-1921) gyűjteményéből. Van Wezel a gyémántból gazdagodott meg. Tizenhárom éves korában állt munkába, és napi 12 órát dolgozott. Az apja szintén ebből tartotta fenn a családot. 1869-ben, a nagy gyémántkészlet felfedezése után a család nagyobb házba költözhetett. Andriesnek huszonhat éves korában saját cége és rezidenciája volt, a kiváltságos réteghez tartozott, szavazati jogot kapott. A gyémánt megváltoztatta az életét. Van Wezelék a transzatlanti áruláncban lettek sikeresek, amely összekapcsolta az embereket, árukat és technológiát a kontinensek között. Korábban a gyémántot Indiából és Brazíliából hozták a hajók. Ott a munkások térdig vízben, kézzel szedték össze a drágakincset. Andries van Wezel amszterdami gyárában már gőzzel és nem lóerővel hajtották a daráló malmokat. Évente két millió karát nyers kő érkezett Dél-Afrikából. Az európai zsidók tízezer számra szegődtek a gyémántüzlethez.

A szerző a zsidók szerepét vizsgálja és az imperializmus jelentőségét a zsidó történelemben. A történészek alig figyeltek erre a kölcsönhatásra. A zsidók társadalmi állása és jogi státsza kétértelmű volt. A zsidók „fehérek voltak, de nem egészen", és

közbülső kategóriába estek a „mi” és az „ők” között. Valóban,” ha volt valaha nép, amely kultúrák és civilizációk határán élt, akkor azok a zsidók”, állapította meg *Ivan Kalmar* és *Derek Penslar*. A zsidó vállalkozásoknak hatása volt a foglalkoztatásra, a munkaviszonyokra, a gazdaság egységesítésére, és a zsidók körülményeire. 1882-re a dél-afrikai Kimberley közel 50 000 lakosából néhány százan voltak zsidók, ám ez a második legnagyobb zsidó közösség volt a fokföldi gyarmaton.

A gyémánt összekapcsolta a dél-afrikai gyémántásókat, az amszterdami gyári munkásokat és a New York-i gyémántkereskedőket a kínálat és a kereslet hullámzása szerint. A brit birodalom megkönnyítette a gyémánt és az emberek mozgását, a gyémánt pedig kitolta a birodalom határát. Hogy a gyémántot kinyerjék a földből, szivattyúkra volt szükség, gőzgépekre, robbanó anyagokra, szállító berendezésre, mozdonyra, kazánra és más nehéz felszerelésre, amelyet Londonból kellett eljuttatni Kimberleybe, hajókon az Atlanti óceánon, azután szekéren, vagonokban a szárazföldön száz mérföldeken át. A gyémánt hírneve, mint a legritkább, legtisztább és legdrágább kő, megmagyarázza az európaiak hatalmi szándékát „a fekete kontinens”-en. A gyémánt valóban „jelentősen csillog”.

* * *

Ahhoz, hogy Andries van Wezel nyers köveket szerezzen a gyára számára, havonta el kellett utaznia Londonba, ugyanis a brit kikötő volt az afrikai gyémánt európai belépési és elosztási pontja. Ott készpénzzel fizetett, visszatért Amszterdamba, és átadta a nyers gyémántot a munkásainak csiszolásra. Wezel értékes városi ingatlanokat vett Amszterdam előkelő részein. A századfordulón három fiára hagyta az amszterdami üzletet, és maga átköltözött Belgiumba, ahol alacsonyabbak voltak a munkabérek. Az 1890-es évek végén Wezel két fia üzletet

nyitott New Yorkban. Amerika nagy étvággyal fogyasztotta a gyémántot. A Kongresszus 1894-ben háromszoros vámot vetett ki az importált csiszolt gyémántra, míg a nyers kő vámtétele maradt 10%. A két Wezel fiú erre Amerikában dolgozta fel a nyers gyémántot, úgy adta el. Főleg holland-zsidó kézművesekkel dolgoztattak. Amszterdamból hívtak ügyes mestereket. Egy idő után már háromszáz zsidó munkás dolgozott a Van Wezel üzemnél. Wezelék megszilárdították New York helyét a gyémánt transzatlanti fogyasztási láncában, és karriert építettek maguknak.

Andries van Wezel sikerét a technológiai fejlődés tette lehetővé. A gyémántot idővel csak mélyről lehetett felhozni, s ehhez új bányászati technológia kellett, amit az európai bankárcsaládok fizettek. Az amszterdami csiszolók már gőz hajtotta gépekkel dolgoztak. A megerősödött középosztály példátlan vársárlóerőt jelentett. Az újságok, magazinok csábítóan kapcsolták össze a csillogó drágaköveket a tekintéllyel, a jó ízléssel, az örökké tartó szerelemmel. A Wezelek és más zsidók családtagjai különböző kontinenseken éltek, így transzatlanti kereskedelmi kapcsolatokat hoztak létre egymás között, befektetőket vontak be, információt cserélek egymással. Ezek a rokoni hálózatok az árucikkláncban fontos szerepet játszottak. A zsidók a központi szereplői voltak a korai globalizációnak. Ehhez meg kellett teremteniük a javak és a tőke áramlását a glóbuszon; a zsidók ezzel hozzájárultak a modern világ létrejöttéhez.

Gyémántot az 1860-as évekig a folyómeder talajában találtak, mert évmilliókkal ezelőtt a felszín alá nyomta a vulkánikus erő, és a folyó széthordta. Ahhoz, hogy kinyerjék a talajból, szitát és vizet használtak, amely gyötrelmes munka volt. A régebbi korok híres gyémántjait, mint a Remény Gyémántja, az Orlov és a Kohinoor („a fény hegye), Indiában, Golconda te-

rületén találták. Hajón szállították az indiai Goából a nyers köveket Londonba, onnan osztották szét Antwerpenbe és Amszterdamba metszésre és csiszolásra. Mivel e két városban nem voltak gyémántcsiszoló céhek, amelyek csak kereszténeket foglalkoztattak, a zsidók is dolgozhattak ebben az iparágban. A gazdag brazíliai lelőhely elhomályosította Indiát, és egészen az 1850-es évekig a legnagyobb gyémánt-ellátó hely volt. Dél-Afrika kikötője, Fokváros csak megállóhelyül szolgált a brit kereskedő hajóknak útban India felé. Az agrárjellegű fokföldi gyarmat a Brit Birodalom egyik szegény, és költséges tulajdona volt.

Az első követ közel a Vaal és Orange folyók összefolyásához, 700 mérföldre Fokvárostól találták. Egy Erasmus Jacobs nevű teenager szedett fel egy szokatlanul fénylő „kavicsot" az apja farmján, közel Hopetownhoz. A követ Dr. Atherstone geológus azonosította, hogy a *blinkklippe* (ragyogó kő) valójában gyémánt. A fokföldi kormányzó elküldte a drágakövet az 1878-as Párizsi Kiállításra, és egy londoni gyémántkereskedő egy ásványszakértőre hivatkozva jelentette, hogy Dél-Afrika földje nem tartalmaz gyémántot. Egy teljes évig a dél-afrikai leleten gúnyolódtak az emberek Angliában. *Anthony Trollope* regényíró szerint nem hihető, hogy „hirtelen gyémántbőség jöjjön a hottentottáktól". Ha különös követ találtak a vízben, azt gondolták, az osztrigák hozták messziről a zúzájukban. *Wilkie Collins* szerint a gyémánt „szén, csupán szén". Mekkorát tévedett! 1869-ben egy Niekerk nevű helyi farmer megvett egy pásztortól egy követ Hopetownban ötszáz juhért, tíz ökörért és egy lóért, összesen 400 fontért. A gyémánt 83 és fél karátos volt! A Lilienfeld unokatestvérek megvették „Afrika csillagát" 11 200 fontért. Végül Dudley grófja 25 000 fontot adott érte.

A Vaal folyó völgyében hamarosan megjelent a szerencsevadászok tarka tömege, és sietve táborokat épített. Az első ásók a

folyó medrében, az iszapos vízben kutattak. Jöttek Orange Szabad Államból, a farmokról, a fekete afrikaiak különböző törzsekből, és bevándorlók a brit gyarmatokról. 1870 októberére 5,000 gyémántásó verte fel a sátrát, és kezdett dolgozni. Térdig álltak a lágy fövenyben, és mosták, szűrték a törmeléket.

Meglepetésre a gyémánt váratlanul száraz helyről bukkant elő: egy farmról, húsz mérföldre Pnieltől és a Vaal folyótól. Pár hónapon belül ezeket a birtokokat is megszállta az ásók és kutatók nagy sokasága. Létrejött New Rush települése, amelyből idővel Kimberley városa lett. Kimberley, De Beers, Dutoitspan és Bultfontein bányái ontották a gyémántot.

A szerző név szerint említ néhány farmert, akik olcsón eladták a milliókat jövedelmező földjüket, mások földet vettek a környéken. A Mosenthal család megalapította a Hopetown Társaságot, felvásárolták a nyers köveket, és a rendszeres kargó járattal, amely gyapjút és bort is szállított, elküldték Londonba. Két év alatt Mosenthalék 2,893 karát gyémántot adtak el Britanniában 56,025 font értékben. Az 1880-as évek végére 40 millió karát gyémánt, 46 millió font értékben érkezett Londonba.

A szerző rámutat, hogy a zsidók a helyi és a távolsági kereskedelemben rokonaik révén kapcsolati zónát teremtettek, amelyben a távoli népek tartós viszonyba kerültek egymással. Az angol, német, holland és litván zsidók naponta együttműködtek a búr farmerekkel, a nem zsidó bevándorlókkal és a született afrikaiakkal. A gyémántmező találkozóhellyé lett. Az északi régióból érkező khoisan csoport ellátta a bányászokat tejjel, egy másik törzs tűzifát és zöldséget vitt nekik. A búr farmerek húst szállítottak a kimberley-i piacra. A fokvárosiak puskát adtak el az ottaniaknak. A tengerparti városok közszükségleti cikkeket szállítottak a gyémántmezőkre, azonban a tüzelőt, építési anyagokat, gépeket, alkoholt, ágyút, szenet és di-

namitot száz mérföldekről kellett odavinni ökrösszekereken. A gyémántmezők transzatlanti kereskedelmi láncot működtettek.

Az 1870-es évek elején a tőkét a helybeli zsidó kereskedők biztosították. Tíz évvel később a kereskedelmi és banktőke már ömlött Dél-Afrikába, és a zsidó kereskedők az ásványbányászat középpontjába kerültek. A dél-afrikai lelet megszilárdította London központi elosztó szerepét az iparágban. A gyémántkereskedők a Hatton Garden nevű városrészben tömörültek. A nyers követ Amszterdamban dolgozták fel. A gyémántipar terjeszkedett, 1896-ban 7,500 malom működött a városban. A zsidó lakosok fele a gyémántból élt. A munkásosztályhoz tartoztak, szerényen éltek. Nem viseltek gyémántot. Az üzletemberek az Egyesült Államokba is átvitték a gyémántot, és minden nagyobb városában ékszerboltot nyitottak. A gazdag asszonyok az operában az angol királynő koronájához hasonló fejéket viseltek. New Yorkban a Nassau és John utcában csak holland szót lehetett hallani.

A XIX. század végén a zsidókat az angol újságok, népszerű regények azonosították a gyémánttal. A zsidók és a gyémántok összekapcsolása kifejezetten a viktoriánus kori regényben, ponyvában, útleírásokban és politikai gúnyrajzokban jelent meg, és a régi sztereotípiát terjesztették a zsidók üzleti tehetségéről, megbízhatatlanságáról és pénzéhségéről. T. W. Eady és G. Ch. Grifith történeteiben például a zsidók illegális gyémántbányászattal foglalkoztak. Dr. J. W. Matthews, bár gúnyolta őket, de elismerte, hogy üzleti gyakorlatuk, gyors észjárásuk, és tehetségük van a kereskedéshez. A gyémánt hosszútávon gazdaggá tett sok zsidót, ez azonban ellenük fordult. Üzleti sikerük gyanúsnak számított, ezért mindig „kívülállók" maradtak. A politikai karikatúrák célpontjai voltak. A kétértelműség határa ott húzódott, hogy a társadalom befogadta a zsidókat, de sorsukra hagyta őket, ha a politika úgy kívánta.

A transzatlanti kereskedelmi hálózatok a rokonok iránti bizalomra alapultak, ez csökkentette a kockázatot. A zsidó településeknek a világban szétszórt jellege jól illeszkedett az ilyen személyi hálózat létrehozásához. Andries van Wezel például a fivérei segítségével kiterjesztette az üzletét Antwerpenre, a fiai révén pedig csiszoló ágazatot alapított New York Cityben. A legfontosabb cél a megélhetés és a tőkefelhalmozás volt. Ezt könnyebben el lehetett érni a rokonok segítségével. *Israel Zangwill* angol-zsidó író szerint a saját családtagok iránt érzett szolidaritás számított a zsidók szemében.

A Jewish Chronicle 1896-ben megállapította, hogy „a nagy és virágzó (Brit) Birodalom, amely alakulóban van Dél-Afrikában, jó részben zsidó erőfeszítésekből épül fel". A szerkesztőségi cikk a XIX. századi európai elit felfogását tükrözte, mely szerint a felsőbbrendű fehér emberek hozták el a civilizációt és felvirágzást a fekete földrészre. A Chronicle a leggazdagabb gyémántmágnás, Barney Barnato öngyilkosságán is gúnyolódott volt, pedig a történet nem volt romantikus. A gondolkozásában imperialista Barnato igényt tartott a dél-afrikai földre, amely nem volt az övé. Kizsákmányolta a feketéket, és hitte, joga van rá a profit növelése érdekében.

1870 végére több mint 5,000 ember telepedett le a gyémántmezőkön, leginkább búr farmerek. Vitorlavászon sátrakban és galvanizált vas kunyhókban laktak a feltárás helyszíne körül. Ezerféle nemzet a világ minden tájáról, akik ástak, mostak, válogattak napestig. A munkások többsége fekete volt. Az 1870-es évek közepén bevezettek egy olyan bányászati törvényt, amely a feketéket kizárta a bányák tulajdonjogából. A zsidók kereskedői vállalkozásokba tömörültek, hogy ellássák a gyarapodó népességet lapáttal, csákánnyal, vödrökkel. A gyémántásóknak nem volt pénzük, hitelük. A zsidók ezt hidalták át: kiszolgálták a növekvő piacot hitellel, közszükségleti

cikkekkel. Az Inland Transport Companyt például egy német zsidó, Adolf Arnholz alapította. Megteremtette az utasszállítást Fokföld északi része és a tengerpart között. Joel Myers egy utazó vasáruházat vitt magával, és egy-egy helyen két-három napig árusított. Később a kontinens belsejében épített boltot. Schiffman, Isaac Sonnenberg és mások szintén áruházakat nyitottak a mezőkön. A fiatalabb Mosenthal angol cikkeket vitt oda, és huszonhárom millió font merinói gyapjút vitt ki Nagy-Britanniába. A Mosenthal-lányok Lilienfeld-fiúkhoz mentek férjhez, így szorosan összekapcsolódott a két család. További rokonaik Londonban és Európa országaiban létrehozták a kereskedő hálózatot. Más zsidó családok is kereskedtek Fokföld északi részén, például a Kossuth fivérek, Krauss és Henry Hart. Fokvárosból szállítottak szükséges cikkeket a környező városokba. A nyerskő volt a fizetőeszköz. A zsidó férfiak naponta körbejártak az ásók között, és megvették tőlük a gyémántdarabokat. Ez foglalkozási ág lett, és szinte csak zsidók művelték. A lóháton közlekedő kopje-walloperek azután eladták a gyémánt-kereskedőknek a közeli városban, így a frissen talált kő gyorsan eljutott a transzatlanti kereskedelmi láncba. Többen felvásárlóüzletet nyitottak a gyémántmezőkön, például Sammy Mark, Louis Cohen, Barney Barnato és testvére, és várták a kopje-wallopereket, majd nyilvános aukciókon eladták a gyémántot a városokban. A gyémánt így került a tengerparti kereskedelmi ügynökökhöz, akik a Mosenthal, Lilienfeld és Leopold Lippert cégeket képviselték. Az üzlet távolsági export-import jelleget öltött. Adolph Mosenthal kis dobozokban Port Elizabethbe küldte a gyémántot, onnan pedig egyenesen Joseph Mosenthalhoz Londonba. 1870-ben a cég 4,500 font értékű gyémántot, mohairt és strucctollat küldött Európába.

Az 1870–80-as években felgyorsult a gyémántüzlet Dünkelsbühler, Lilienfeld, Mosenthal és a három fia és Barnato,

valamint a Rothschild, Hirsch és Porges családok munkája nyomán. A XIX. század végén a zsidók már a birodalmi infrastruktúra körülményei között dolgoztak, azaz a birodalom támogatta a társaságok konszolidációját, a monopolizációt, a profit maximalizálását, a terjeszkedést és a hatalmas kartellek létesítését. Ezt sokan aggasztónak találták.

Az 1860-as években az utazókat Southamptonból vagy Londonból két hajójárat vitte Fokvárosba havonta két-két napon. Az utazás négy-öt hetet vett igénybe, rövid pihenővel Madeirán. Fokváros kikötőjében nagy nyüzsgés fogadta az érkezőt: sokféle etnikumú népség, főleg kereskedők. A Szuezi-csatorna megnyitása előtt erre haladtak el az Ázsiába igyekvők.

1870 júliusában 800 kereső ásott, 1872-re a kincskeresők száma tízezerre nőtt. A tömegek láttára a helybeliek kezdtek elmenekülni. A Mammon utáni vágy kifordította a várost magából. „Az emberek képzeletükben csillogó gyémánt harmatcseppeket láttak a hullámzó füvön."

A legtöbb ásó még ott, a helyszínen eladta a gyémántot a körbejáró zsidó kopje-wallopereknek. Ők megvették a durva gyémántot, és ellátták a mezőn dolgozókat a szükséges cikkekkel. A kopje-walloperek átadták a nyers gyémántot az átvevőknek. Ők vagy helyben, aukciókon adták el, vagy egyenesen Londonba küldték a drágakövet. *Anthony Trollope és Frederick Boyle* írók megdöbbenve írták, hogy még egy rendőr vagy katona sem kísérte a szállítmányt. Egyszer valóban eltűnt egy húszezer font értékű csomag, de egy becsületes utazó megtalálta az út mentén, és visszaadta. Egy másik ellopott csomag nem került elő. Fokvárosban a postán is kilophatott a tolvaj a kis csomagokból, ha betörte a posta ablakát. A gyarmat titkára elrendelte, hogy az ablakokat rácsos üvegek fedjék, és tűzbiztos széfeket hozassanak Londonból. Időközben Kimberleyben már vasból és téglából

épültek a házak és áruházak, utcákat képezve. 1871 végére a főutcán Moss áruháza, a Harmworth és a Royal Oak Hotel állt, mellettük kis boltok, hivatalok sorakoztak. Az éheseket kantinok elégítették ki. *William Morton* színes, nyüzsgő utcaképet rajzolt elénk.

1870-re néhány ezer ember gyűlt össze a gyémántmezőkön a száraz ásatásokon New Rush, Dutoitspan és Bultfontein környékén. Három évvel később a terület felismerhetetlen volt. A kijelölt harmincegy négyzetlábnyi helyeken hatalmas nyílt gödrök voltak, amelybe munkások ezrei szálltak le naponta kitermelni a talajt. Idővel egyre mélyebbre kellett ásni a gyémántért, és egyre veszélyesebb lett a bányászat a beomló keskeny árkokban. A mély gödrök falához fából építettek az ásók valami létraszerűt, ami tartotta a gödör falát, s azon tudtak le és fel közlekedni. Ezeken húzták fel kötelekkel a gödör aljáról a földdel tele vedreket. Később csörlőkön keresztül lovakkal húzatták. A felszínre felérkezett földet eleinte kézzel, 1875-től rotációs mosógépekkel válogatták, vízben felkavarták a törmeléket, és a nagyobb darabok lesüllyedtek alulra, a kisebbeket le lehetett szűrni a tetejéről. A maradék a válogatók asztalára került, akik fém kaparóval átnézték a halmot, és kiválasztották a gyémántot.

A mélybányászat igen költséges volt. Az ásóknak sátrat, matracot, csákányt, ásót, rostát, kötelet, vedret, élelmet és innivalót biztosítottak. Amikor már szivattyúzni kellett a gödrökből a talajvizet, akkor még drágább lett a művelet. Sokan eladták a részesedésüket, mert a költségek nagyon soká terültek volna meg. A munka gyakran megszakadt az összeomló fatámaszok és a nagy nyári esők miatt. A Mining Magazine óvta a brit olvasókat a mezőkön tapasztalható szörnyű állapotoktól, a kolerától, a szegényes táplálkozástól és a homokviharoktól.

Mivel hiányzott a tőke, a hitel, nagyon sok ásó egyén arra kényszerült, hogy eladja a sátrát. Már 1874-ben látszott, hogy átveszik a mezőket a társaságok. E versengésből a zsidók nagy számban kerültek felül, mert sok földterületet megszereztek az államtól. A gyémántkereskedők később már kaptak hitelt a bankoktól. A brit fővárosban a Standard Bank of South Afrika és a Prescott Bank kiváltságokat nyújtott Mosenthalnak.

Az 1870-es évek közepén túltermelés következett be gyémántból. A kistulajdonosok kénytelenek voltak csökkenteni fekete munkásaik bérét. Erre ők tömegesen otthagyták a bányát. A földtulajdonosok eladták a részüket. Most olcsón lehetett földhöz jutni, és Beit és Barnato bevonták a rokonokat és partnereket a földvásárlásba. 1879-re a kimberley-i bánya háromnegyed része már csupán tizenkét társaság kezében volt, végbement a tulajdon koncentrálása. Az egyesült társaságok részvényeket bocsátottak ki, amelyek tengerparti és külföldi tőkét hoztak. A spekulánsok rohantak részvényt venni; Kimberleyben a tőzsde előtt az utca reggeltől késő estig tolakodó, őrjöngő tömeggel volt tele. Aki nem jutott el az ajtóig, az ablakokon dobálta be az igénylését és a pénzt. A „részvénymánia" elején a részvényt 400 fontért adták, aztán az értéke 25 fontra esett, és befektetők százai károsodtak súlyosan. A nagyobb társaságok kiterjesztették a jogukat a négy bányára. 1882-ben tizenhét kereskedő foglalt helyet a társaságok tanácsaiban, többségük zsidó volt. Természetesen nemcsak zsidók szerepeltek a társaságokban. Például Cecil Rhodes, aki vizet pumpált a bányákba, a De Beers társaság, Joseph B. Robinson, a Standard Company létrehozója és mások. A De Beers cég évi osztaléka 1886-ban 12 százalék volt, ez két év alatt 25 százalékra emelkedett. A kibányászott gyémánt 1888-ra felment 979 732 karátra és 508 042 font volt az osztalék. Az időszak végén a társaság 46 millió font fölött keresett. A gyémántmező meglepő

növekedést eredményezett. Fokföldről 1870-ben 100 000 karátot, 1880-ban pedig már 4 millió karát gyémántot exportáltak.

A nagy társaságok tulajdonosai tudatában voltak annak, hogy a termelés növekedésével csökken a gyémánt értéke, és veszélybe kerül az egész vállalkozás. Ezért 1887 nyarán Londonban a Rhodes és Beit, és a Barnato cég fuzionált. Az új De Beers Konszolidált Bányász Társaságnak Porges, Rothschild, Dünkelsbühler, Mosenthal, Rhodes, Beit és Barnato voltak a vezetői. A De Beers teljes monopoljogot szerzett a négy bánya fölött, azaz a világ gyémánttermelésének 90%-a fölött. Néhány hónappal később De Beers együttműködésre lépett a Londoni Diamond Szindikátussal. Így már lehetővé vált a termelés, eladás piaci szabályozása. Barnato kijelentette: „azt csinálhatunk az árakkal, amit csak akarunk". Tény, hogy sok igazgató és tanácstag zsidó volt, s ez muníciót adott a zsidók hatalmára és vagyonára féltékenyeknek. A Londoni Gyémánt Szindikátus majdnem teljesen zsidó tulajdonosok kezében volt. Ez a szindikátus volt a Central Selling Organization elődje, amely ma uralja a globális gyémánt piacot.

1870 és 1900 között 50 millió karát durva gyémánt hagyta el a dél-afrikai kontinenst gőzhajókon. A rézzel és arannyal együtt a gyémánt bányászati forradalmat indított el, sok eredményt, de mély sebeket is okozva. A társaságok arra kényszerültek, hogy beruházzanak az elektromosságba, telegráfba, utakba, vasutakba és hidakba. Elsőként Kimberleyben volt villanyáram Dél-Afrikában. Az 1880-as évek közepétől a vasút összekapcsolta a tengerparti városokat a földrész távoli belsejével, s ellátta a gyémántásókat szerszámokkal, egyebekkel. Amikor Rhodes a fokföldi gyarmat miniszterelnöke lett 1890-ben, az ottani bányaipar és a birodalmi politika között szorosabb lett az együttműködés.

Azonban az ásványforradalom, a diszkrimináns munkatörvény és a bányarészek elzártsága hozzájárult az apartheid rendszer

megalapozásához, amely uralta Dél-Afrikát az 1990-es évekig. A XIX. századi törvénykezés rendszeressé tette a faji megkülönböztetést, a fekete bányászok ellenőrzését és kizsákmányolását. A fekete munkások kötelesek voltak útlevelet vinni magukkal, amelyben benne volt a gazdájuk neve, a fizetésük, a szolgálati idejük, s hogy kaptak-e bírságot, korbácsot, voltak-e börtönben. Az alkalmazók komoly testi motozás alá vetették őket, és bíró nélkül ítélkeztek fölöttük. A dél-afrikai birodalmi kultúrában, ahol a fehéreket magasabb rendűeknek tekintették a fekete afrikaiaknál, a gyémántbányászat és kereskedelem összeforrt a faji megkülönböztetés és egyenlőtlenség politikájával.

* * *

A zsidók a kezdetektől fogva benne voltak a gyémántüzletben: szaktudást és ambíciót vittek a gyémántmezőkre, és megteremtették a modern gyémántipart. Jelenlétüket jelezte, hogy Yom Kippur idején az üzletek és a piac zárva voltak. A zsidók befektetési tőkéhez tudtak jutni a saját cégeik és bankjaik, rokonaik révén. A gyémánt iránt megnövekvő igény szintén előremozdító tényező volt. A kínálati konjunktúra az 1890-es évek elején egybeesett az újgazdag réteg felemelkedésével, és az iparosítással. Mindezek a tényezők a zsidókat a bányászat perifériájáról a gyémántipar középpontjába juttatták. Természetesen nem csak zsidók, mások is voltak vállalkozók, bányamérnökök, részvényesek és vásárlók. A zsidó bányatársaság tulajdonosai, Barnato, Beit, Marks, Dünkelsbühler, Isaac Lewis és Lionel Phillips, miután túlélték, hogy 300 láb föld megcsúszott az egyik kimberley-i bányában, átmentek Witwatersrandbe, az aranybányákba. Dünkelsbühler és Barnato irányításával az aranybányászat gyors fejlődésnek indult.

A kincsek közelében, persze, felbukkantak a tolvajok, rablók is. New Rush-ban egy rabló betörte a posta ablakát, és magához

vette a gyémántot tartalmazó zsákokat. A rendőrség még éppen időben elfogta, amint egy hajón Londonba indult. Egy Hading nevű fickó a posta ablakából elvett egy 2381 karátos gyémántot tartalmazó zsákot. Öt év kényszermunkával súlyosbított börtönt kapott. Ezentúl vasrácsot tettek a posta ablakaira. Később már biztosították a csomagokat a londoni bank egy kimberley-i vagy fokföldi leánybankjánál.

Londonban aukciókon vagy magán „megtekintések" alkalmával adták el a gyémántot. Debenham áruháza havonta tartott aukciót. Később a nyilvános aukciók megszűntek, és az elosztás zárt ajtók mögött történt Hatton Gardenben. A De Beers cég számára a megbízottak megvették az egész évi termést, megtisztították és átmosták. Ezután fegyveres őrök kíséretében elvitték Wernher és Beithez, ahol mindegyik cég megkapta a neki járó részt: Wernher,Beit és a Barnato Fivérek 23–23 százalékot, Mosenthal és Fiai 15 százalékot, Dünkelsbühler és Joseph Brothers 10-10 száalékot, a többiek osztoztak a maradékon. Ezután a személyzet az osztályozott drágaköveket feladta postán Londonba. A század végére 50 millió karátot küldtek át az Atlanti óceánon. A Londoni Szindikátus megszabta a termelést és az árakat, és megakadályozta a túltermelést. Ez elégedetlenséget váltott ki az európai manufaktúra-tulajdonosok és vállalkozók körében. Henri Polak, a Holland Gyémánt Dolgozók Egyesületének zsidó szocialista vezetője szintén kifogásolta a szindikátus egyeduralmát. A szindikátus viszont 1890-ben drasztikusan csökkentette a termelést, és megkétszerezte a nyers kövek árát. Erre az amszterdami gyárak leálltak, növekedett a munkanélküliség, a jövő bizonytalanná vált. Polak banditáknak nevezte Rhodes-t és Barnatót, a gyémánt-proletariátus nyomoráért felelősöket. Polak kártérítést kért a szindikátustól, de elutasították. New York Cityben a gyárosok szintén forrongtak London mono-

poljoga miatt. Miközben a szindikátus tulajdonosai kizárólag zsidók voltak, nem az etnikai megkülönböztetés volt a harag oka és célpontja, hanem maga a szindikátus.

Anton Dünkelsbühler története jellemző a korabeli etnikai és üzleti kapcsolatokra. Dünkels fiatal korában Dél-Afrikában Mosenthal szolgálatába állt. Kimberleyben részvényeket vett, hogy eladja Londonban. Ebből megindította a saját, durva gyémántot importáló üzletét. Ezután irodát nyitott Kimberleyben és Hatton Gardenben. Szerződtette a felesége rokonát, Bernard Oppenheimert. Bernard aranybánya-fejlesztésébe kezdett, az öccse, Louis, Kimberleyben a De Beers társaság vezetője lett. Louis állást adott egy harmadik rokonnak, Ernest Oppenheimernek. Ez a fiatalember a Dünkelsbühler személyzeti főnöke lett. Három év után visszatért Londonba a szindikátushoz dolgozni. Feleségül vette Polak egyik lányát, a másik lány Luis Oppenheimerhez ment feleségül. Az 1900-as évek elejére a Dünkelsbühlerek, Oppenheimerek és Hirschhornok mind össze voltak kötve házasságok által. Hasonló rokoni, házassági kapcsolatok voltak más zsidó családok között is a gyémántüzletben. (Részletesen a 108. oldalon) A fiatal családtagok könnyen elhelyezkedtek bárhol a rokonaiknál. A De Beers és a Szindikátus elválaszthatatlan volt, és a világ legerősebb monopóliuma volt a századfordulón. A gyémántkereskedelem gyakorlatilag zárt céh lett.

Időközben a gyémánt értéke egyre nőtt. A dél-afrikai hatalmas készlet karát-milliókat küldött az ellátási láncba, és a vonzása nemhogy csökkent volna, egyre erősödött. A gyémánt a presztízs, a hatalom és gazdagság jelképe lett. A legkívánatosabb tárgy volt a világon. A kortársak összekapcsolták a drágakövet a hódítással, a gazdasági terjeszkedéssel és a fehér civilizációval, azaz a birodalommal. Az afrikai kövek jó része a holland darálókba került. A dolgozók heti bére 150-ről 200

guilderre emelkedett, húszszorosára annak, amennyit máshol kerestek. A csiszolt kő behozatala 1881-re kb. húsz millió font értékre nőtt, s ez a század végére megkétszereződött. *Wilhelm Treue* német történész szerint a folyamat elhozta „a luxus demokratizálását": már széles rétegek hozzájuthattak az apróbb gyémántokhoz. Aki gyémántot viselt, az befutott.

A holland társadalmi és gazdasági felemelkedés idejét fokföldi korszaknak nevezték. Azonban többen kiváltak a Diamantslijperij Társaságból és külön útra tértek. Az önálló vállalkozók lassan veszélyeztették a társaság monopóliumát. A társaság hanyatlott, a tehetősebb családok otthagyták az iparágat. Az önfoglalkoztató vállalkozók csoportja a fokföldi korszak után túlélte a gazdasági recessziót, és megalakult az Association for the Diamond Exchange 1890-ben.

Sok holland-zsidó gyémántkereskedő sikeres volt, mert a Wertheim, Becker, Lippmann-Rosenthal és Hollander cégek hitellel támogatták az új vállalkozókat. Az Amszterdam Bank, a Lippmann, Wertheim, De Hirsch bankok szintén jelentős hitelt injektáltak az ígéretes társaságokba. Ez új dinamizmust hozott az iparágba. A haszonból a Kézművesek Baráti Köre filantróp tevékenységbe kezdett. Javították a zsidók körülményeit, a nevelést, az egészségügyi ellátást, kisebb kölcsönöket adtak, segítséget nyújtottak lakások építéséhez. Gondoskodtak a gyermekétkeztetésről. Végül azonban az egész üzletág a Londoni Szindikátus kezébe került, az pedig alacsonyan tartotta a forgalomba kerülő gyémánt mennyiségét, és magasan az árát. A kereskedők kénytelenek voltak kevesebb metszőt, csiszolót alkalmazni, ezzel növelték a munkanélküliséget. A legkiszolgáltatottabbak a képzett gyémántmetszők és csiszolók voltak. Az 1890-es évek elejéig nem volt a gyémánt-proletariátusnak szervezete, amely harcolhatott volna az érdekeiért.

* * *

1887-ben Amszterdam proletárjainak 14 százaléka drágakő üzemben dolgozott. A városban hetven gyémántgyár működött 7500 darálóval. Huszonkilenc gyár 3500 darálóval zsidó tulajdonban volt. A keresztény üzemek szombat–vasárnap is dolgoztak. Becslés szerint 10,000 munkás volt a manufaktúrákban. A gazdasági recesszió az 1880-as években munkanélküliséget és katasztrofálisan alacsony fizetéseket hozott. A csiszolók napi 12 órában dolgoztak ebédidő, kézmosás nélkül.1894. november 5-én a chip-csiszolók (chip = parányi kövek) sztrájkba kezdtek a Fontijne gyárban az alacsony bérek miatt. A pici gyémántokkal igen rosszul kerestek. Két nap múlva a protestáns Jan van Zutphen vezetésével minden keresztény gyémántmunkás sztrájkolt. Henri Polák sztrájk-felhívására az egész gyémántipar leállt. Közel tízezer dolgozó jött össze a Rijksmuseum mögött a tüntetésen. A gyári főnökök azonnal 35 százalékos fizetésemelést és ebédszünetet ígértek, és jelentős adományt a sztrájkbizottságnak.

A gyors győzelem fölött érzett eufóriában Zutphen és Polak megalapították az Algemeene Nederlandse Diamantbewerkers bond-ot (ANDB), a vallási és politikai tekintetben semleges szakszervezetet. Az ANDB-nek 1895-ben már a gyémántmunkások 90 %-a tagja volt. A sikerük abban volt, hogy nem tettek különbséget vallási, származási, nemi szempontból a munkások között. Az ANDB minden gyémántmunkás jogait védte. Az 1890-es évek végén az ANDB jelentős összeget szedett be a tagdíjakból, voltak alkalmazottai, és magasabb béreket fizetett, biztosította az ebédidőt, és segítette a munkanélkülieket. Polak rabbi próbálta az elméket is művelni: biztatta az embereket, járjanak esti iskolába, kulturális eseményekre, ne káromkodjanak, ne igyanak. Polak meg akarta menteni az amszterdami gyémántipart, de a minimális bérek miatt megindult az elvándorlás. A munkaadók Antwerpenbe és New Yorkba tele-

pültek át. Az ANDB is úgy látta, nincs miért ragaszkodniuk Amszterdamhoz. Az unió vezetői a saját győzelmük áldozatai lettek. Az1900-as évek elején átvitték a termelést Belgiumba. Az amszterdami gyémántváros az I. világháború után lehanyatlott, sok zsidó New Yorkba költözött, vagy más foglalkozást választott. A proletariátus emancipációja, és a nemzetközi zsidó munkásmozgalom sokat köszönhetett Polaknak.

1892 novemberében két gyémántcsiszoló testvér, Joseph és David Kalf áthajózott New Yorkba, hogy Isidor Stern társaságánál dolgozzanak. A bevándorlási hivatal azonnal letartóztatta a testvéreket az Ellis Islandon, mert a helybeliek feljelentették a Stern céget, hogy olcsó, szerződéses munkaerőt hoz be. A hatóságok ezt csak új cégeknek engedélyezték. Az ügy a képviselőház elé került. Időközben az egyre romló gyémántipari helyzet miatt zsidók százai menekültek át Amszterdamból New Yorkba 1893-94-ben. Az Egyesült Államok Kongresszusa 1890-ben és 1894-ben két törvénnyel is segítette, hogy az USÁ-ba településjenek manufaktúrák. 1913-ban Manhattanban és Brooklynban már harminchat gyár volt, 811 alkalmazottal. Az iparág a holland-zsidóké volt. Rontotta viszont az amerikai helyzetet a McKinley és Wilson-Gorman tarifatörvény, amely a kész gyémántok behozatali vámját élesen megemelte, a nyers gyémánt pedig vámmentes lett. Ez hozzájárult, hogy a manufaktúrákat áttegyék Amszterdamból New Yorkba. A következő hat hónap alatt 150 gyémántmunkás és családja érkezett Amerikába.1894-ben a vámtarifa ügyét megtárgyalta a képviselőház, és 30%-os behozatali vámot vetett ki a csiszolt gyémántra. A hír eljutott Dél-Afrikába, és vad ellenkezést váltott ki. Ha ilyen magas lesz az amerikai behozatali vám, akkor becsukhatják a bányákat. De Beers és Cecil Rhodes is tiltakoztak a magas vám ellen. Hiába, a Kongresszus meghagyta a 30%-os vámot. Ez súlyos hatás-

sal volt az amszterdami piacra is, és a gyémánt-munkásoknak rosszabbak lettek a kilátásai, mint valaha.

A Bevándorlási Bizottság vizsgáló testületet állított fel a szerződéses holland-zsidó gyémántcsiszoló bevándorlók ügyében, és egy másik, holland-zsidó társaság is vizsgálódott. A már az országban tartózkodó zsidók nem voltak szolidárisak később érkezett zsidó társaikkal, mert tartottak tőle, hogy az új bevándorlók hajlandók lennének kevesebb pénzért dolgozni. Azaz a gazdasági szempont előbbre való volt, mint a vallási összetartozás. A bizottságok elrendelték az érkezők visszaküldését. Ekkor már 5000 gyémántmetsző akart az országban dolgozni. Brooklynban a 7. utca 164–172. szám elő van készítve számukra. Az új metsző gyárba 250 daráló gépet is beszereztek. A The World jelentette, hogy további 120 csiszoló munkás érkezik a The Majestic hajón. A Postban megjelent cikk szerint ezek az emberek milliós tőkéket hoztak magukkal, és szaktudást, hogy gazdagítsák az Egyesült Államokat. Vissza kellene küldenünk őket Európába, mint bűnözőket? – kérdezte az újságíró. A vita a bevándorlásáról még 1909-ben is tartott.

* * *

New York Cityben a Maiden Lane volt az ékszerkörzet. Ez volt a gyémántkereskedelem Wall Streetje. Az 1870-es, 80-as években aztán áradt befelé a dél-afrikai gyémánt, és fellendítette a fogyasztási láncot. A Maiden Lane-re új üzletek települtek, egy kimutatás negyven boltot sorol fel. Az ékszerészek még a Nassau és John Streetet is elfoglalták. 1895-ben az Üzleti Címtár 218 társaság nevét tartalmazta. A legtöbb tulajdonos zsidó volt (felsorolva). 1892-ben Abraham Boehm és Lewis Coon egy tízemeletes gyémánttőzsdét épített a Maiden Lane 14. szám alatt. A tűzbiztos épület acélszerkezeten állt, hatalmas ablakokkal, villanyvilágítással, gőzfűtéssel és liftekkel. Mivel

kicsi alapterületen épült, toronyként emelkedett ki a környezetéből. 1894-ben minden hivatalának volt bérlője, pedig a bérleti díj évi 900 dollár volt. (A 189. oldalon kép a tőzsdepalotáról).

Az üzleti feljegyzésekből Van Moppes példáján figyelemmel kísérhetjük, hogyan lett egyre sikeresebb egy kiskereskedő. Egy kicsi gyárat működtetett, később már 400 alkalmazottja volt. Ezután a New York-i üzletet a bátyjára hagyta, ő pedig egy kész gyémántot importáló üzletet nyitott Párizsban. Ezt a fiának adta, maga és családja Antwerpenben létesített egy gyémántfeldolgozó gyárat, plusz egy műhelyet New York Cityben. A szomszédban egy Rothschild-cég volt, szemben vele Seligman és Oppenheimer, stb cégek, csupa ismerős vagy rokon. Egyikük 50 képzett holland kézművest alkalmazott. Az amerikai gazdaság nehéz időket élt meg, ám a New York-i gyémántipar egyre erősödött, csiszoló manufaktúrák nyíltak meg, igen sok alkalmazottal. A legnagyobb gyár Leopold Sterné, 290 munkással, köztük 14–16 éves gyerekekkel.

A holland dominancia meglátszott az angol nyelven is. Az angolok átvettek szavakat a hollandoktól. A gyémántkereskedők kiköltöztek az utcára, és ott, „a járdaszegély piacon" folyt az adás-vétel. Az aukciós termeket a Manhattan híd végéről áthelyezték Manhattan közepébe. Mivel ott igen magasak voltak a bérleti díjak, a kisebb cégeket egy Goode nevű bróker a saját épületébe, a 47. utcába csábította. Egy év alatt a gyémántüzletek 75 százaléka a környékre költözött. A 47. utca lett a gyémánt ékszerek új utcája. A nácik elől menekülő zsidók is ebben a körzetben telepedtek le.

New Yorkban 1896-ban a csiszolók megalkották a DP-PU-t, a gyémánt-metszők pedig a DCA-t. A kettő egyesüléséből létrejött a Diamond Workers' Unió (DWPU). Sztrájkokat szerveztek, és magasabb fizetést követeltek. 1894-ben az amszterdami nagy sztrájk hatására a New York-i és brooklyni

gyémántmunkások is utcára vonultak. Stern, Levy, de Sola Mendes, Zilver tulajdonosok elutasították a megegyezést. Míg Amszterdamban sikerrel jártak a tüntetők, New Yorkban nem, és december elején felvették a munkát. Mivel látták, hogy a tulajdonosok csak a profitot hajszolják, úgy döntöttek, hazamennek. November 20-án harminc csiszoló munkás valóban hazautazott. További ötven szintén. A többi 350 is utazni készült. Az elnökük segítséget kért Henri Polaktól, de az ANDB csak 7 fontot (kb 30 dollárt) tudott összegyűjteni. A gyárosok megijedtek, hogy elmennek a dolgozóik, ezért az unionistáknak tisztességesen felemelték a bérüket. A rövid sztrájkok még folytatódtak az 1900-as évben is. A gyémántmunkások gyengesége abban volt, hogy a kis egyesületeket nem tudták nagy, tekintélyes munkaszervezetté egyesíteni. Az amerikaiak csalódtak Polakban. Ő viszont a hollandiai munkásmozgalomért dolgozott, és nem volt felelős az amerikai gondokért.1897-ben a Dingley törvény levitte az Európában metszett gyémántok vámját 25-ről 10 %-ra. Pár napon belül az amerikai importőrök közel 2,000,000 dollár értékű kidolgozott gyémántot rendeltek Európából. Az amerikai gyémántmunkások féltek, hogy munka nélkül maradnak. A kongresszus nem vonta vissza a törvényt, és voltak cégek, amelyek bezártak. A gyémánt iránti éhség óriási maradt. Ezután a nagy köveket Amerikában készítették el, az apróbbakat Hollandiában, Belgiumban, a XX. század második felében pedig Indiában és Izraelben.

A XIX. század vége felé az Egyesült Államok lett a csiszolt gyémánt legfőbb fogyasztója, Óriási volt a termelés, és korszerűsödtek a szállítási hálózatok, a kereskedés már lobális téren folyt. Habár időnként gazdasági pánik tört ki (1873, 1884, 1893), az Egyesült Államok gazdasági fejlődése töretlen volt. Az új amerikai kultúrában a szerzés és a fogyasztás a boldogság feltételeinek számítottak. Szokás lett a státus és a siker

mutogatása. A luxuscikkhez demokratikus módon mindenki hozzáférhetett. A gazdagodás és a dicsekvés forradalmához tökéletesen illett a csillogó gyémánt. Megjelent a színen egy újfajta kiskereskedő, aki hitelben adott el gyémántot.

Chicagóban a Loftis Fivérek foglalkoztak ezzel. A cég küldött az illetőnek katalógust a gyémánt ékszerekről, ő nyitott egy számlát, letétbe tett 20 %-ot, és havonta fizetett. Loftis azt mondta, küldetésének érzi, hogy „elérhetővé tegye a gyémántot az átlagember számára is".

Az 1880-as évek előtt az amerikaiak a mindennapi szükségleteiket a közeli kis boltokban, fűszeresnél, patikában szerezték be. A század végén a vásárlási szokások megváltoztak. Nagy áruházak nyíltak: New Yorkban a Macy's, Lord&Talor, Siegel-Cooper és a Stewart, Philadelphiában és Chicagóban a Gimberls, Marshall Field, Fair és Carson's. Ezekaz óriás áruházak mindenfélét árultak egy helyen. A Marshall Field például több mint 70 ezer alkalmazottal dolgozott. A látogatók kellemes órákat töltöttek az óriási térségben, naponta 50 ezer ember fordult meg ott. Az üzleteket kivilágították, halk zene szólt. A gyémántot reklámozták, és 1870-1910 között az eladás meghúszszorozódott, a gyémántbehozatal 34 millió dollárra emelkedett. Meglepő, hogy zömében a szerényebb anyagiakkal rendelkezők voltak a vásárlók. Nem gyöngyöt, smaragdot, hanem csak gyémántot akartak az emberek. Ez volt a karácsonyi ajándék, az eljegyzési gyűrű.

Zsidók és gyémántok a népi képzeletben

1897. június elején a 46 éves Barney Barnato, aki szegény zsidó legényként indult, és magasra jutott a dél-afrikai gyémántmezőkön, felszállt a Scot nevű gőzhajóra Fokvárosban. Angliába indult a feleségével és három kisgyermekével Viktória

királynő gyémánt-jubileumára. Egyik délután hirtelen átvetette magát a hajó korlátján bele az Atlanti óceánba. Egy hajóstiszt utána ugrott, leeresztettek egy mentőcsónakot, de Barnato már arccal lefelé lebegett a vízben. Óriási volt a megdöbbenés. Elkezdődött a találgatás, mi oka lehetett a halálos ugrásra. Mentális zavar, depresszió, anyagi veszteség, az aranyrészvények összeomlása, mindez, vagy az, hogy Barnato keményen ivott. Az újságok megállapították, hogy a gazdagság nem teszi boldoggá az embert. Mások azt gondolták, nem ugrott, hanem leesett a fedélzetről. A zsinagóga öngyilkosnak tekintette. Feléledtek negatív sztereotípiák is: hogy a vagyonát ravaszsággal szerezte; hogy a zsidó ösztön vitte előre, pénzt szerezni mások kárára is. A Gyémántkirály halála megingatta a piacokat, pánikot okozott, és veszélyeztette a brit és a dél-afrikai gazdasági stabilitást.

Barney Barnato, „a modern Midas" tökéletesen megtestesítette a kétértelműséget a zsidókkal és a gyémánttal kapcsolatban. A „rongyokból a gazdagságba" történet bámulatot és megvetést egyaránt kiváltott. Minden képzeletet felülmúlóan gazdag volt, de soha nem fogadták be teljesen a felsőbb társadalmi körök. Tökéletes ellentéte volt angolszász riválisának, Cecil Rhodes-nak. A fiatal héber képes lett volna rá, hogy jó életkörülményeket teremtsen a dél-afrikai gyémántmezőkön. Rhodes ellenben könyörtelen volt, de fehér anglikán háttere felmentést adott neki. A *New York Times* azt írta, Barnato „a spekulánsok legéleseszűbbje". A *Philadelphia Inquirer* szerint Barnato „az európai tőzsdéken emelkedést vagy esést okozott egy egyszerű bólintással", de hozzátette: „nem érzünk sajnálatot a halála miatt". Számos lap megemlékezett róla.

A viktoriánus regények megörökítették az olyan karaktereket, mint Barnato, és megerősítették az összekapcsolódást a zsidók és a drágakövek között. Regény- és novellaírók írtak a

gyémánt felfedezéséről, és a hozzá kapcsolódó bűnügyekről. Az olvasók élvezték, ha titokzatos barlangokba, csempészek közé vezetett az út. De nem mulasztották el, hogy csipkelődjenek, például Rider Haggard a Salamon király bányáiban (1885), azt írja három felfedezőről, akik gyémántot és aranyat találtak: „A zsidó karakter kiütközik rajtuk"-, és „szinte extázisba" jön egyikük, hogy senki másé, csakis „a miénk a gyémánt!" (215. o.) Az író egy jelenetbe sűríti gazdag zsidókkal kapcsolatos irigységet, erősíti az angolszász felsőrendűség gondolatát és a népi előítéleteket. A következő írók mind foglalkoztak a dél-afrikai zsidó gyémántbányászokkal: W.T. Eady (1887), George Grifith, Louise Vescellius-Sheldon (1888), J.R. Couper (1892). Említhetjük Dickens Faginját, a zsidó gazembert is. A politikai karikatúrák gúnyolták a zsidók jólétét, és vagyonuk erkölcstelen eredetét. Ezek a népi sztereotípiák Nagy Britanniában és Fokföldön az1890-es évek végén fordultak át nyílt ellenségességbe, amikor a gyarmati erők és a búr népesség között háború tört ki. A zsidókban a kétfelé irányuló lojalitás miatt nem bíztak.

Beit, Barnato és Henry Hyndmann alkotmányt akartak készíteni egy Angol-Héber Birodalom számára, amely Egyiptomtól a Fokföldi Gyarmatig terjedne. „Bárki láthatja, hogy a zsidók, kezükben a világ gyémánt- és aranykészletével, kapitalista kizsákmányolást és birodalmi agressziót indítottak." Az Owl (a bagoly) című magazin kifejezetten zsidóellenes rajzokat közölt. Az angol nyelvű zsidó sajtó szerénységet ajánl, amely elvezethet az elfogadottsághoz.

* * *

Az illegális gyémántvásár (IDB) nagyon elterjedt a dél-afrikai mezőkön. A munkások elrejtették a felügyelő elől a talált gyémántot, és a piaci árnál olcsóbban adták el a vándor felvásárlóknak. Az üzletet gyakran kocsmában, kantinban kö-

tötték meg. A vendégek a tányérban hagyták a fizetséget, az apró ékkövet. A csempészek kutyák, csirkék és lovak eledelébe rejtették a gyémántot, vagy postagalambokkal repítették át a határokon. Az illegális üzletelést ellenőrizték, és büntették. A zsidókat azzal vádolták, hogy az afrikai feketékkel lopatták ki a bányákból a gyémántot. A tolvajok a drágakövet az orrukban, lábujjuk között és a hajukban csempészték ki. A tulajdonosok a járványos lopás miatt alapos napi testi motozást vezettek be az afrikaiaknál.

Több, mint negyvenezer jiddisül beszélő zsidó menekült a szegénység és a pogromok elől Dél-Afrikába és megváltoztatták a közösség arculatát. Az antiszemitizmus érezhető erősödése ellenére a gyarmati rendszer a zsidókra ezután is úgy tekintett, mint (majdnem) fehérekre. A fekete afrikaiakat másodosztályú polgárnak tartották egészen az 1990-es évekig, míg a zsidó bevándorlók középosztálybelinek számítottak a XX. század folyamán.

A zsidóellenes hisztéria a tizenkilencedik század végén lépett fel, amikor komoly demográfiai és gazdasági változás éreztette a hatását mindenfelé. A nagy tömegű bevándorlás súlyosbította a gyanakvást és utálatot „mások" iránt, s ez megjelent az írott anyagokban. A gyémánt szimbóluma lett a társadalom működési zavarainak. Az ellentmondó tulajdonságok, amelyeket ráragasztottak a zsidókra, továbbéltek a következő században is, és az európai fasiszták és gyilkos antiszemiták felhasználták a céljaikra.

* * *

A zsidókról szóló vélemények az Egyesült Államokban kevésbé voltak elítélők. Bár ott is volt előítélet, kerülték, hogy mérget csepegtessenek. A kritika elsősorban olyan zsidókat illetett, akik túl hevesen akartak bekerülni az elitbe. A gyémántot az új gazdagság illetlen mutogatásának tekintették. A karikatú-

rákon a dendiként viselkedő, gyémánttal tele aggatott zsidók nevetségesek. A *Puck és a New York Times* különösen tele volt a zsidók, zsidó asszonyok rosszindulatú ábrázolásával. Az American Hebrew kiadója visszafogta a Times-t: ők is éppen olyan amerikaiak, mint a presbiteriánusok, katolikusok. A túldíszítettség bosszantó, de mindenki részt vesz benne. A gazdag nem-zsidók nem akarták elfogadni, hogy a zsidók közéjük tartozhassanak. A dicsekvő anyagiasság vádjára válaszolva Nina Morais szerénységre intett. Egy pap óvva intette a népet, hogy ne imádja a divatot. „Az ország halálra öltözködik". A szavai süket fülekbe hullottak. A nők nem tudtak ellenállni a gyémántnak. Ez nem egyedül az ő hibájuk volt. A férfiak csodálata vette rá őket, azt akarták, hogy tündököljenek, hogy felülmúlják másnak a feleségét.

* * *

1940. május 15-én, öt nappal azután, hogy a nácik betörtek Németalföldre, Henri Polak és felesége Angliába akartak menekülni a náci vérfürdő elől. A kikötőben még látták az utolsó kompot, amint távolodik a parttól…, visszafordultak Amszterdamba. A fiuk sürgette a szülőket, hogy meneküljenek, de Polak úgy vélte, a nácik nem fognak egy ilyen öregembert letartóztatni. Egy héttel később a menye öngyilkos lett, és megkísérelték ezt a szomszédai is. Július 18-án náci katonák letartóztatták. Az volt a vád, hogy gyűlöletet kelt Németországgal szemben. Két évet töltött kegyetlen izoláltságban ő, aki annyit tett a gyémántmunkásokért. Ez idő alatt angolból fordított könyveket hollandra, és holland nyelvhelyességi könyvet írt. Korábban sok mindenkin segített, és sok terve volt még. Most egy hideg cellában várta a sorsát.

Sir Ernest Oppenheimer, a De Beers cég elnöke szintén alacsonyról indult, de később az ő irányítása alatt állt a világ nyer-

sgyémánt termelésének, árszabásának, elosztásának 95 %-a. Emellett 200 millió fontot fektetett be az arany kitermelésére Witwaterstandben. A parlament tagjává választották Kimberleyben, és az újkori történelem leghatalmasabb kartellje egyikének az elnöke volt. Amikor Polak börtönben volt, Oppenheimer a pályája csúcsán tartott. Amint látta, hogy sötét felhők gyülekeznek Európa fölött, a fiát elküldte New York Citybe, hogy találkozzék De Beers-szel, és indítsák el a „Harcoló gyémántok" mozgalmat a háborús erőfeszítések támogatására.

Oppenheimer és De Beers az 1893-as chicagói világkiállításon bemutatták a folyamatot a nyersgyémánt megtalálásától a csiszolt drágakőig, e célból valóságos bányát rendeztek be született zulu munkásokkal. A helyszínre sok tonna földet vittek Dél-Afrikából, hogy a keresés, megtalálás valóságos legyen. A kiállításnak hat hónap alatt huszonkét millió látogatója volt. Az eseménynek része volt egy gyémántbemutató is, sok millió dollár értékű drágakővel. A kiállításon nem hangsúlyozták a munkások származását, egyszerűen „képzett dolgozók"-nak nevezték őket.

Az amerikaiak vágyakozása a drágakövek iránt egyre erősödött. Az 1890-es évek a gyémánt aranykora volt. Már mindenki viselt gyémántot. Még adósságba is keveredtek érte. 1896-ra Afrika 70 millió font (350 millió dollár) értékű gyémántot termelt, és a világ vevő volt rá. Tízezreknek adott megélhetést. De sötétség is árnyékolta a folyamatot: megjelent a diszkrimináció a feketékkel szemben: nem birtokolhattak afrikai földet. Ezt a törvényt meghozták a witwatersrandi aranymezőkön is, és alapja lett a kegyetlen apartheid rendszernek. A gyémántbányák nagyon gazdaggá tettek egy kislétszámú embercsoportot, de sokaságot kényszerítettek a gyémántmezőn, vagy mélyen a bányában dolgozni minimális munkabérért. A fekete afrikaiaknak nem voltak jogaik. A dél-afrikai társadalomban volt némi antiszemitizmus, de az első célpont a feketék voltak, nem a zsidók.

Európában ezalatt a zsidók elleni gyűlölet genocídiumba fordult. A nácik az amszterdami tőzsdén a zsidók összes gyémántját elrabolták. A metszőket és csiszolókat, a sobibori és auschwitzi haláltáborba küldték. 1947-re az európai zsidók kétharmadát és a holland-zsidó drágakő-csiszolók négyötödét megölték. A Diamantstadot árnyékává tették saját magának. Csupán néhány ANCB-tag tért vissza a csendes gyárakba a háború után. Henri Polakot 1943-ban tüdőgyulladás vitte el néhány héttel azelőtt, hogy a feleségét deportálták Auschwitzba. Az ipart és az uniót reménytelen volt feltámasztani. A nyomasztó emberi veszteséget nem lehetett pótolni. 1958-ban az ANDB beolvadt a Holland Fémfeldolgozók Uniójába.

* * *

Wallis Richard Cattelle író megállapította, hogy „a gyémánt huszonöt év alatt többet tett egy új birodalom felépítéséért, mint a pionírok háromszáz év alatt". A gyémánt-kereskedelemben Cattelle csak a pozitívumot látta, és dicsérte „civilizációs" hatását." Cattelle szerint a „héberek" azért voltak sikeresek, mert a szakértelmük, a rokonság hálózata, a hozzáférés a hitelhez, előnyt jelentett számukra.

A zsidók nem az egyetlen csoport volt, akik hasznot húztak a gyémántüzletből, és a gyémántüzlet nem kizárólag a zsidóké volt. De szerepük döntő volt. Egyébként más iparágakban is előnyös helyzetben voltak. Megdolgoztak ezért, hosszú órákig hajoltak a munkadarab fölé zajos műhelyekben kicsi fizetésért, de felépítettek egy iparágat. A *Jewish Chronicle* nagyra értékelte a zsidók munkáját a politikai, ipari, kereskedelmi és gazdasági haladás szempontjából. Az eredmény kölcsönös volt: a zsidók jó szolgálatot tettek Nagy Britanniának, és viszont, a birodalom lehetőséget biztosított a zsidóknak. A gyémánt gyümölcsöző együttműködésben egyesítette őket.

Az eljegyzési gyémántgyűrű nemcsak két szerelmest egyesített, hanem egész közösségeket is összekötött; elindította a munkásmozgalmakat és a politikai pártokat, ösztönözte a fogyasztói forradalmat, és feljuttatott egy zsidó proletariátust és tulajdonosi osztályt a világ színpadára.

Saskia Coenen Snyder: A Brilliant Commodity – Diamonds and Jews in a Modern Setting (Egy ragyogó fogyasztási cikk – Gyémántok és zsidók modern környezetben). Oxford University Press, New York, 2023. 343 o.

Fodor Mihályné